

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Дипломна робота

на тему:

**РІЧ ПОСПОЛИТА І МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО У БОРОТЬБІ
ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI-XVII СТ.**

Студентка 4 курсу, група ІА(з)-41
Спеціальність 032 Історія та археологія
Краснопьорова Надія Анатоліївна

Керівник:

Дебенко Василь Зіновійович
кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

Івано-Франківськ – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	5
Московська експансія на українські землі у XVI-XVII століттях	5
РОЗДІЛ 2.....	25
Інкорпорація українських територій до складу Речі Посполитої: перебіг подій	25
РОЗДІЛ 3.....	45
Історичні наслідки іноземного панування для українських земель	45
ВИСНОВОК	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми: Упродовж XVI–XVII століть українські землі стали об'єктом і ареною запеклого суперництва між двома державами – Річчю Посполитою та Московським царством. Нині ці дві держави ставлять під сумнів територіальну цілісність українських земель у визначених кордонах. Але поки одна держава висуває територіальні претензії лише на дипломатичному рівні, інша – розпочала широкомасштабну війну, яку почала ще у 2014 році, але у гібридному форматі.

У цьому контексті нам важливо з'ясувати на якому ґрунті сформувалися такі формулювання, коли і як Річ Посполита і Москва почали наступ на українські землі, скільки воєн довелося їм пройти, до яких методів вдавалися завоювальники, щоб закріпити за собою вільний народ, аби за'являти про право господарювання на наших теренах.

Для нас ця тема важлива й у плані визначення долі України та її місця в європейському просторі, адже дане протистояння було не лише територіальним, а й політичним, релігійним і культурним. Саме в цей період формувалися основи української ідентичності, зароджувалися ідеї автономії, а згодом і державності. І зрозуміти, якою заплатою нам вдалося почати процес самоідентифікації та ідеї окремішності Нас.

Вивчення цього періоду дозволяє пролити світло на конфліктів, які мали довготривалі наслідки для українського народу. До того ж, зростання інтересу до історичної спадщини України, особливо в контексті сучасних викликів, робить дослідження міждержавної боротьби за українські території не лише історично важливим, а й суспільно значущим.

Повернувшись до витоків поглинання українських земель, кожен має усвідомити, що попри гніт, розколи, роз'єднання, війни і повстання – Україна

мала свою державницьку ідею. Вона була, є і має бути у своїх кордонах, єдина, сорборна і незалежна від Сяну до Дону!

Мета дослідження: проаналізувати політичне, військове та дипломатичне протистояння між Річчю Посполитою і Московським царством за українські землі у XVI–XVII столітті та з'ясувати, як ця боротьба вплинула на усі сфери царин українського народу і процес формування української державності.

Об'єкт дослідження: протистояння між Річчю Посполитою і Московським царством у контексті боротьби за українські землі в XVI–XVII століттях.

Предмет дослідження: військові, політичні та дипломатичні засоби, які використовували Річ Посполита і Московське царство у змаганнях за українські території, а також вплив цього протистояння на становище українських територій і розвиток української державності.

Хронологічні межі: охоплено період з кінця XV – початку XVI століть до кінця XVII століття включно.

Територіальні межі: українські терени, що в XVI–XVII століттях опинилися в епіцентрі протистояння між Річчю Посполитою та Московським царством.

РОЗДІЛ 1

Московська експансія на українські землі у XVI-XVII століттях

«Починаючи з XV століття російський експансіонізм був головним чинником історії Східної Європи й зокрема України. З 1462 року, коли молода Московська держава охопила якихось 24 тис. кв. км, до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн кв. км, тобто одну шосту суходолу землі, територія Росії приростала з середньою швидкістю 80 кв. км на день»¹.

Напередодні Кревської унії 1385 року Велике князівство Литовське й Руське зіштовхнулося з проблемами у відносинах з Золотою Ордою, Кримським ханством, Московією та Тевтонським орденом, який панував на Балтійському узбережжі, одним словом Литва була знесилена. До того ж на сході ситуація погіршувалася з піднесенням Москви, яка завдяки лояльності до Орди ізбору данини зміцнювалася, тому це дало змогу розширювати території та посилювати вплив Москви.

Москва користувалася слабкістю польсько-литовської держави. Відтак в 1474 році Іван III приєднав князівство Ростовське, у 1478 році Новгород, а Тверське князівство у 1485 році. Такі захоплення супроводжувалися зокрема й репресіями.

Зазначу, що перші конфлікти Литви з Москвою почалися ще після битви на Синіх Водах 1362 році і приєднання України до Литви. У 1363–1372 роках князь Ольгерду вдалося здійснити декілька успішних походів на Москову, і це зупинило її експансію на захід. Згодом у 1394 р. Вітовт провів новий похід, та в 1402 р. приєднав Смоленське князівство до Литви.

Наприкінці XV ст. Москва, спираючись на ідею «третього Риму», нібито, коли пав Рим та Константинополь, саме Москва мала стати третьою священною імперією, тому почала претендувати на українські землі й

¹ Субтельний Орест/ Україна. Історія [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – 509, [1] с. : іл. С. – 159.

підтримувати кримських татар у нападах. Після ліквідації Київського князівства в 1470 р. князі Сіверщини перейшли під владу Москви. Іван III, захопивши частину земель, почав титулувати себе «государем усієї Русі» і заявляти претензії на Київ. Відповідно, визначивши собі цілі і титулування, починаючи з другої третини XIV ст. Московське князівство увійшло в боротьбу за «київську спадщину» з Великим князівством Литовським з перемінними успіхами. Спершу Москва представила свої претензії на Чернігово-Сіверщину та Смоленськ, який під час походу 1352 року став ненадовго васалом московського царя, доки Вітовт – великий князь литовський, на два століття не закріпив Смоленськ за своєю державою.

Тодішні територіальні розмежування представляли собою перебування Чернігово-Сіверщини, Київщини, Східного Поділля та основної частини Волині у складі ВКЛ, так співпало, що цими землями прагнула домінувати і Москва, це зумовивило неабияку конкурентність. Решта земель, а саме: Галичина, Західне Поділля та Західна Волинь у протистоянні Польщі і Литви дісталися короні польській.

У цьому контексті варто розуміти, що Велике князівство Литовське і Руське являло собою конфедерацію місцевих земель, які мали свої внутрішні особливості. Це дає змогу сказати, що утворена держава перебрала на себе роль об'єднавчого центру. Зокрема зберігши кодекс законів Русі – «Руська правда» та руську мову, яку зробили державною. Тому українська тогочасна еліта, будучи в сприятливому для себе середовищі, сприймала Москву як деспотичну державу, що жадала підкорити собі чужі землі, нав'язавши нову модель правління за власним зразком. Отже, і на війни Литви з Московією руські князі дивилися як на свої власні, характеризуючи останню агресором. «...Українці, які брали участь у численних війнах за Велике князівство Литовське й Руське, поклали сотні тисяч життів за спільну країну, яку довгий час вважали своєю. Українці увійшли до Литовської держави не як завойований народ, а на основі взаємних пактів, «як рівний до рівного і

вільний до вільного». Проте, всупереч усім пактам, поступово протягом двох століть український народ був позбавлений основних політичних прав на власній землі»².

До кінця 1490-х Москві вдалося територіями межиріччя Десни та Оки, що, власне, і відділяло Чернігово-Сіверщину від Московії. Оскільки тоді ще були верхівські князі, які мали у володінні певні земельні наділи Московське правління скористалося цим і змогло підпорядкувати Воротинських, Одоєвських, Беловських і інших верхівських князів.

Литва була занепокоєна такми діями Москви – назривала війна, Іван III уклав союз з Менглі-Гіреєм, мета полягала у ослабленні противника за рахунок постійних набігів татар на українські землі, плондруючи їх. Такі набіги тривали аж до 1506 року, грабуючи і спустошуючи, вони ослабляли сили Литви. «Свидригайло, князь литовський, неспокійний, привів татар на Литву і Польщу. Але татари, прийшовши, дізнались про великі сили Польщі і Литви, і через це не пішли на Литву і в Польщу, а тільки українську землю пограбували і спустошили, навколо Києва і Чернігова, вогнем і мечем, без числа християн у полон повели. [...]»³.

Створивши сприятливі умови Московія почала першу війну з Великим князівством Литовським. У 1487–1494 роках відбулася литовсько-московська «прикордонна» війна, коли помер литовський князь Казимир у тому ж таки році. Тому вже у серпні на Литву наступали три московські армії. Перша армія вирушила до верхів'їв Оки та атакувала Мценськ, друга зосередилася на території Смоленщини, а третя діяла в центральній частині, знищивши Мосальськ.

Спадкоємець Казимира, Олександр, не зміг організувати належний захист. Війська князя Семена Можайського та смоленського воєводи Юрія

² Палій Олександр. Історія України — 3-тє вид. — Київ : К.І.С., 2017. — 596 с. — С. 243.

³ Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. - С. 146.

Глібовича відступили, так і не вступивши в бій, а постійні татарські напади 1492–1493 років унеможливили перекидання підкріплень від українських князів. Як результат, оборону довелося покласти на місцевих верхівських князів, значна частина яких перейшла прийняла верховенство Москви. Така неготовність до оборони призвела до підписання мирного договору 1494 року, який урочисто назвали «вічним миром». «Того року Менглі-Гірей надіслав московському великому князю Івану 3-у зі своїм послами кілька листів, у яких нарікав на мир, укладений лукавою Москвою із Литвою без порозуміння з кримських царем»⁴, Литва втратила верхів'я Оки разом із містами Перемишль, Козельськ, Одоїв і Вязьму. Цей договір закріпив перехід під владу Москви тих верхівських князів, які вже стали її васалами. Сторони також домовилися утримуватися від переманювання князів разом із їхніми землями. Як символ примирення, Іван III одружив свою доньку Олену з великим князем литовським Олександром. Такі поступки з боку Литви значною мірою були зумовлені бажанням розв'язати кримську проблему, щоб у майбутньому зосередитися на протистоянні з Московією та поверненні втрачених територій. Отож, перша війна між Московією і Литвою увінчалася успіхом першої.

Наступні роки Московія поступово просувалася вперед. Іван III таємно домовився з нащадками Івана Можайського та Івана Шем'ятича — Семеном і Василем — про їхній перехід під його владу, обіцяючи залишити їм сіверські уділи й забути всі попередні образи. Ці дії грубо порушували умови «вічного миру» 1494 року, показуючи, що угоди з Московією не мають жодної ваги. До того ж, ця тактика була дуже схожа на підготовку до приєднання верхівських князівств. Що цікаво, як зазначили автори книги ««Братня» навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст.»: «Москва вже опрацювала дві особливі стратегії для війн із сусідами: 1) попереднє формування промосковської

⁴ Жарких М. І. Падіння Києва в 1482 році [Електронний ресурс] / Микола Жарких. — Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zharkykh_Mykola/Padinnia_Kyieva_u_1482_r.pdf С.- 11.

«п'ятої колони» в середовищі вірогідного противника; 2) подання своєї агресії за внутрішній конфлікт. У подальшому обидві стратегії будуть використані Москвою не раз, зокрема і під час війни, розв'язаної проти України у 2014 р.»⁵.

У травні 1500-го року Іван III оголосив Великому князівству Литовському і Руському нову війну. Підставою слугувало звинувачення Олександра у примусі Олени до католицизму та переслідування православних вірян. Очевидно, щоб мати чим виправдати порушення «вічного миру» 1494 року треба було вигадати причини. Нащадки московитів, які володіли значними землями від Чернігова до Брянська, перейшли під владу Івана III, це дозволяло йому бути ближче до Києва. Зібравши московське військо, поділене на три частини чисельністю 50 тисяч рушило на Литву, перше під проводом Якова Захарина рушило на Путивль, аби там об'єднатися з сіверськими князями й захопити Київ. Друге, очолюване Юрієм Захариним-Кошкіним, прямувало з Вязьми на Дорогобуж. Третє ж діяло на північному фланзі, рухаючись із Великих Лук на Торопець. Територія бойових дій охоплював до 400 кілометрів.

Наступ можна вважати доволі успішним, адже Мценськ, Брянськ, що на півдні, московити швидко захопили, а тамтешні Семен Можайський і Василь Шем'ятіч присягнули Москві. Під кінець червня захоплені були Новгород-Сіверський, Чернігів, Рильск, Стародуб, Гомель, Любеч, а також дещо пізніше Путивль. Успіхи були й на центральному напрямку, в червні здобули Дорогобуж. Хоч історія Росії супроводжувала цей наступ міфами про їх привітну зустріч населенням, та насправді просувалися вони з боями, де місцеві чинили опір, який, на жаль, не був підкріплений допомогою, адже литовський князь Олександр зосередився на Смоленську, до того ж варто не забувати про союзників Москви – кримські татари двічі здійснили набіги,

⁵ Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук, Михайло Ковальчук, Вячеслав Корнієнко. "Братня" навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст. [за заг. ред. В. Брехуненка]; Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ: Віпол, 2016. – 246, [1] с. : іл. С.27.

відволікаючи сили. До того ж немала частина населення даних міст покидали домівки. За Типографським літописом, московити спалювали й знищували міста, а людей забирали в полон. Місто Путивль, який обороняв Богдан Сапіга, довелося спалити.

Смоленськ став оборонним пунктом оборони Литви для Олександра. Такий успіх дозволяв завдати удару в тил південній групі московського війська та примусити Івана III відступити з Чернігово-Сіверщини. Оборону міста очолював Станіслав Кішка з 10 тис. війська, а також на допомогу прибуло 3,5 тис. кінноти. Іван III зосередив додаткові сили в Смоленську, тим самим уповільнивши наступ на Україну. У Дорогобужі московське військо налічувало 20 тис. осіб. Костянтин Острозький із 8 тис. переважно кінних воїнів вирушив зі Смоленська до Дорогобужа, де війська Данила Оболенського зайняли позиції біля річки Ведроша. Московити, чисельно переважаючи у 2,5 рази, готували пастку: основні сили зосередили на Соловйовській переправі, залишивши частину військ у засідці на фланзі, щоб атакувати Острозького з фронту і тилу.

14 липня біля села Ведроші розпочалася битва й тривала близько шести годин. Спершу литовській кінноті вдалося розбити передові московські полки, це змусило відступити їх на правий берег річки. Коли все військо переправилося, війська Острозького опинилися в оточенні й зазнали нищівної поразки, втративши від 4 до 8 тис. осіб. Сам Острозький потрапив у полон.

Та попри успіх у 1501 році ситуація для Москви ускладнилася: запрацювала антимосковська коаліція. У серпні магістр Лівонського ордену Плеттенберг розпочав наступ на Псков. Хан Заволзької Орди Ших-Ахмат із 100 тис. татар напав на Сіверщину, захопив Рильськ і Новгород-Сіверський, але не зміг закріпитися там. Через виснаженість вже до кінця 1502 року обидві сторони у березні 1503 року розпочати мирні переговори. У результаті уклали 6-річне перемир'я, що зафіксувало поточний розподіл територій:

Чернігово-Сіверщина та частина Смоленщини залишилися за Москвою, що стало її значним успіхом. Кордон проліг за 100 км від Києва, а в Любечі Москва дістала вихід до Дніпра. Олександр також мав визнати титул Івана III як «государя всієї Русі», що відіграло для Москви важливе ідеологічне значення. У Іван III заявляв, що планує «повернути всю Руську землю» і уклав перемир'я лише для відновлення сил і зміцнення захоплених територій.

«Поразка Великого князівства Литовського й Руського у війні проти Московії в 1500-1503 роках продемонструвала, що Литва стала слабшою за Москву. Це сталося через підлив лояльності українських феодалів і населення до Литовської держави, зумовлений ліквідацією Київського князівства та посиленням політики покатоличення українського й білоруського населення»⁶.

У 1508 р. у Великому князівстві Литовському й Руському спалахнуло повстання під проводом князя Михайла Глинського, який, повернувшись з Європи з глибокими знаннями й військовим досвідом. «Пізнійше казали, що Глинський держав „трохи не половину Литви” (очевидно — з своїми свояками й прихильниками). Се було, розуміється побільшення, але воно віддає нам пам'ять про незвичайну силу Глинського й його фамілії»⁷. Його боротьба стала символом спротиву литовській централізації, яка обмежувала права українських князів. Він досяг значних впливів, обіймав важливі посади й став оборонцем українських інтересів при дворі великого князя Олександра, а, коли той помер литовські пани звинуватили М. Глинського у його загибелі, що нібито було зроблено для захоплення престолу. Разом з Олександром загинула і кар'єра Глинського, коли князь Жигімонт звільнив його з посад, маєтки конфіскував, а разом з тим почав відбирати землі й уряди його своякам. Даремне Глинський домагався суду, даремне викликав

⁶ Палій Олександр. Історія України — 3-тє вид. — Київ : К.І.С., 2017. — 596 с. С. — 242.

⁷ Грушевський, Михайло Сергійович. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1991 - . - (Пам'ятки історичної думки України)
Т. 4 : XIV-XVI віки - відносини політичні. - Репр. відтворення вид. 1907 р. - 1993. - 535, [2] с. : карти. С.- 12.

зависників на двобої. Обурений несправедливістю, Глинський поїхав у свої турівські маєтності й тут, увійшовши в порозуміння з Москвою й Кримом, почав організувати повстання.

З тогочасної переписки великого, московського князя довідуємося, що в червні 1507 р. «[...]не сам тільки Глинський, але й багато руських князів і людей гречеської віри, скаржачи ся, що на них прийшла „нужа велика о греческомъ законѣ” — приневолюють їх до латинства, тож вони „били чолом” московському князю — „чтобы намъ пожаловати ихъ, за нихъ стати и боронити ихъ” прислав до нього, «бити чолом»⁸. В Новгородку «зібравши багато людей», переконував їх Глинський, що на найблизшому соймі в Вильні, будуть українців і білорусинів силоміць перехрещувати на латинство, а непослушних карати смертю.

Загальне негодування на литовсько-польську політику й агітація Глинського, зробили своє. В лютому 1508 р. почалося повстання української й білоруської шляхти, з походу на Мозир, що піддався Глинському без бою. Місцеве населення, як оповідає хроніст Валєвський, віддавало Глинському «божеські почести, наче володареві; православне духовенство й монахи вийшли йому назустріч, з святощами». З черги пішов Глинський на Слуцьк і Минськ, але здобути їхніх замків йому не вдалося. Його сили вистарчали на покорення кількох поменчих міст Білої Руси. Рівночасно брат Глинського, новгородський староста Василь, оперував на Київщині, де обляг Житомир і Овруч. Він, по словам хроніста Стрийковського, «намовляв українську шляхту й бояр, добровільно приступати до повстання, щоби, при божій помочі, відібрати велике князівство з рук Литви й вернути Україні, як передтим бувало споконвіку, та відновити Київську Державу».

⁸ Грушевський, Михайло Сергійович. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1991 - . - (Пам'ятки історичної думки України)
Т. 4 : XIV-XVI віки - відносини політичні. - Репр. відтворення вид. 1907 р. - 1993. - 535, [2] с. : карти. С.- 12.

Але сили повстанців були заслабі для більших воєнних успіхів. Крім цього, московський князь, який хотів нажитися на повстанні допомагав Глинському слабо й нерішуче.

Весною 1508 р. проти Глинського виступив князь Жигмонт з 5000 кінноти й двірським полком. В Новгородку до нього приєдналося литовське військо під проводом гетьмана Константина Острозького й це вирішило долю повстання. Через ряд невдач Глинський відступив за Дніпро, а потім подався в Москву, за ним пішли і його однодумці.

В жовтні 1508 р. уложила Литва «вічну згоду» з Москвою, яка зобов'язалася відмовитися від подальшої військової підтримки повстанців. Але «вічна згода» недовго тривала. Намовивши Глинського вже в 1511 році почалась велика московсько-литовська війна. Хоч в 1514 р. князь Константин Острожський розгромив московське військо над Оршею, але Москва встигла зайняти Смоленськ, який московський князь Василь обіцяв віддати Глинському. Коли ж Василь помер (1530 р.) Глинський добився для себе впливового становища на Московщині. Але тут йому знову присудили вину за смерть, цього разу князя Василя, тому Глинського арештували, де він і помер у тюрмі.

Хоч повстання Глинського не увінчалось успіхом та отримало характеристику від Михайла Грушевського: «Повстання Глинського було останнім пароксизмом боротьби руського елементу, властиво руських князів і панів, з ворожою їм системою в вел. кн. Литовським, тому на ній треба застановити ся ближше»⁹.

Наступні 10 років 1512-1522 точилася виснажлива війна. Литва прагнула реваншу, а Москва хотіла закріпити Чернігово-Сіверщину й захопити Смоленськ.

⁹ Грушевський, Михайло Сергійович. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1991 - . - (Пам'ятки історичної думки України)
Т. 4 : XIV-XVI віки - відносини політичні. - Репр. відтворення вид. 1907 р. - 1993. - 535, [2] с. : карти. С.- 12.

Після перемоги під Оршею Литва втратила час через проблеми з платнею для війська, що дало Москві змогу підготуватися. «Вперше в московсько-литовських війнах було використано тактику випаленої землі»¹⁰. ІІІ спалив Дрогобужський замок та провів репресії в Смоленську, а К. Острозький, без достатніх сил і артилерії, зняв облогу міста, але взяв Дубровну, Мстислав і Кричев.

14 жовтня 1522 р. підписали перемир'я на 5 років. Смоленськ залишився за Москвою, що стало стратегічною втратою для Литви, це зруйнувало оборонну лінію та позбавило доступу до ключового торгового центру. Попри успіхи в переговорах, титул «смоленський» Василю ІІІ не надали, але місто повернули лише через 100 років.

Торимавши Смоленськ, Москва на меті дійти до Києва. У 1527 р. перемир'я між Литвою та Москвою продовжили ще на 5 років. Однак Москва, через загрозу з боку Казанського ханату, підтримуваного Гіреями, зберігала військову готовність і заклала замок на Десні в 1533 р., лише за 7 миль від Києва. Та все ж кримський хан, прагнучи встановити контроль над Казанським і Астраханським ханатами. Сахіб-Гірей заручився підтримкою Османської імперії. Султан, який тільки-но завершив захоплення Угорщини та готувався до війни з Персією, не хотів би посилення Московії в Поволжі, тому й дозволив Криму напасти на Московію.

У березні 1534 р. сейм у Вільно підтримав війну з Москвою за повернення Смоленщини та Чернігово-Сіверщини. Литовське військо зібралося лише в серпні, тоді, коли сприятливий момент було вже втрачено. Та все ж Немирович здійснив успішний рейд і зміг захопити Стародуб і Радогощ, але Чернігів не зміг. Москва дала відсіч у 1535 році і атакувала трьома угрупованнями, спустошивши 1/3 території Великого князівства Литовського й Руського, захопивши Турів, Мозир, Чорнобиль та Брагин, а

¹⁰ Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук, Михайло Ковальчук, Вячеслав Корнієнко. "Братня" навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст. [за заг. ред. В. Брехуненка]; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ: Віпол, 2016. – 246, [1] с. : іл. С. – 41.

також підійшли до Вільно на відстань 40 км., на жаль, Литва не змогла одразу організувати ефективний спротив. Лише в березні ситуацію трохи стабілізував О. Дашкович із 3 тис. козаків, коли атакував московські залоги на Сіверщині. У квітні 30-тисячне литовське військо, поділене на три частини, розпочало контрнаступ. А. Немирович переміг московські сили під Крилевим, після чого Зигмунд I вирішив зосередитися на відвоюванні Чернігово-Сіверщини. Під Річицею було зібрано 26,5 тис. війська, включаючи польські загони та українську шляхту. Тоді московське військо спробувало рухатися на Сіверщину через Мстислав, але його зупинив Федір Заславський під Оршею. Тим часом Ю. Радзивіл і А. Тарновський перейшли в наступ, а кримські татари здійснили набіг до Оки.

14 липня литовсько-польське військо захопило Гомель, а наприкінці серпня – Стародуб, де узяли в полон князя Федора Оболенського. Немирович далі взяв Почеп і Радогощ, але польські жовніри відмовилися продовжувати службу, і більшість міст повернулися під контроль Москви, яка у 1536 р. відновила замки в Стародубі й на північному кордоні. У битві під Кричевим Немирович розгромив московське військо, захопивши воєвод Оболенського й Количева.

Переговори були логічним закінченням ще однієї сутички Москви з Литвою, тому у 1537 році все завершилося перемир'ям на 5 років. Литві вдалося втримати лише Гомель, не повернувши Смоленська.

У 1529 році Великим князем Литовським став Сигізмунд II Август (1529-1572). Після смерті його батька, короля Польщі Сигізмунда I Старого, у 1548 році він також посів польський престол.

Тим часом Московська держава значно зміцнилася після приєднання Казанського та Астраханського ханств у 1553-1556 роках. У 1557 році війська московитів під проводом союзника – татарського хана Шах-Алі вторглися до Лівонської конфедерації, створеної німецькими лицарями в XIII столітті на

території сучасних Естонії та Латвії. Внаслідок цього вторгнення східна частина Лівонії зазнала спустошення. Проти 100-тисячної армії Московії Лівонія могла виставити лише 10 тисяч воїнів. Протягом 1557-1559 років московити захопили кілька важливих фортець, зокрема Нарву і Тарту, Лівонська конфедерація опинилася на межі знищення.

Агресія Московії загрожувала загальноєвропейському балансу, що викликало занепокоєння у Литви. У 1559 році Велике князівство Литовське пригрозило московському царю Івану Грозному війною. У 1561 році магістр Лівонського ордену Готхард Кетлер підписав угоду з Сигізмундом II Августом, згідно з якою Лівонія переходила під владу Литви, а сам Кетлер ставав герцогом і васалом польсько-литовської держави.

Московія відповіла війною проти Литви. У 1563 році московські війська захопили Полоцьк, але вже з 1564 року зазнавали поразок. Біля міста Чашники в Білорусі воїни зазнали краху, а їхній воєвода Петро Шуйський загинув. Військові невдачі посилювали внутрішню кризу в Московській державі, що призвело до початку масового терору, відомого як «опричнина». Іван IV, прозваний Грозним, сформував загони опричників, які чинили жорстокі розправи, катуючи і знищуючи населення. Особливо постраждала знать: цар поділив державу на «земщину», якою керували бояри, і «опричнину», що перебувала під безпосереднім контролем царя. Багато знатних родин було знищено або переселено.

У 1570 році опричники здійснили криваву розправу над жителями Новгороду. Літописи свідчать, що за кілька тижнів перебування царя в місті щоденні страти сягали 500-600 осіб, а в окремі дні доходили до 1500. Головний каратель Івана Грозного Малюта Скуратов власноруч задушив Московського митрополита Філіпа за відмову благословити похід на Новгород. А у Пскові сам цар убив ігумена Псковсько-Печерського монастиря Корнилія. Тому й Іван Грозний, відомий своєю жорстокістю, особисто вигадував і здійснював нелюдські страти.

Та навіть попри жорстокі репресії, опричнина не досягла своєї мети – зміцнення держави. Опричне військо не було здатне чинити опір серйозним супротивникам. Як наслідок, у 1571 році кримський хан Девлет-Гірей здійснив похід на Москву і спалив місто. Побоюючись жорстокого терору, велика частка московської верхівки втекла до Литви. Серед них був і воєначальник московських військ у Лівонії князь Андрій Курбський. Знайшовши прихисток в Україні під покровительством князя Костянтина Острозького, він отримав від литовського уряду володіння поблизу Ковеля на Волині. Тим часом у Московії його дружину, сина та численних родичів жорстоко стратили за наказом Івана Грозного.

Литва потребувала польської допомоги у війні з Московією, для польських феодалів це було нагодою переглянути територіальні межі і змінити їх на свою користь. Однак литовські магнати прагнули зберегти незалежність своєї держави. Їхнє бачення унії передбачало широку автономію, тоді як Польща наполягала на повному об'єднанні обох країн. Усвідомлюючи загрозу, литовські послы – князі Костянтин Острозький, Григорій Ходкевич, Єршов Волович, Кшиштоф Радзивілл та інші залишили Люблін, щоб організувати шляхетське ополчення й запобігти нав'язаному союзу.

Однак польський король Сигізмунд II Август, заручившись підтримкою польської шляхти та магнатів, видав універсал, згідно з яким Волинь і Підляшшя відходили до Польщі. При цьому місцевим українським магнатам було обіцяно збереження посад. Не відчувши збройної реакції на свої дії з боку Литви, король невдовзі видав ще один універсал, яким оголосив про приєднання до Польщі Київщини та Брацлавщини. Якщо щодо Волині польська сторона апелювала до династичних шлюбів галицько-волинських князів XIV століття, то захоплення Київщини пояснювалося лише тим, що це «необхідно Польщі».

У результаті Велике князівство Литовське втратило половину своїх територій. Під загрозою конфіскації маєтків литовські послы були змушені повернутися на сейм і погодитися на союз, сподіваючись зберегти хоча б часткову автономію. Навіть найзатятіші противники унії – українські магнати Олександр Чарторийський, Костянтин Острозький, Богущ Корецький, Костянтин Вишневецький мусіли змиритися, бо прагнули зберегти свої привілеї.

1 липня 1569 року було підписано Люблінську унію, за якою Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. У неї були спільний король, сейм, казна, грошова одиниця та зовнішня політика. Литва втратила незалежність, отримавши лише обмежену автономію в місцевому управлінні, судочинстві та військовій організації. З усіх українських земель під владою Литви залишилися лише Берестейщина та вузька прикордонна смуга із Білоруссю. Фактично це ознаменувало кінець Литовської держави. «[...] Усі ми, обрані на повітових сеймиках воєводств і земель усіма ста-нами, всім рицарством на цей вальний коронний сейм і вислані сюди з на-лежними повноваженнями, від себе і від імені наших колег - жителів усього Королівства Польського, як тих, котрі тут перебувають, так і тих, яких тут немає, але яких думки і згода на нижчевикладені справи нам добре ві-домі із нарад на повітових сеймиках, що відбулися перед теперішнім валь-ним Люблінським сеймом, так що все одно, наче тут були підписані їхні власні імена і підвішені були їхні власні печатки, оголошуємо цією нашою грамотою всім людям теперішнього часу і майбутніх часів, кому вона буде відомою, що ми, маючи завжди перед очима наш обов'язок щодо до нашої батьківщини – славної Корони Польської, про честь, велич, користь і перш за все безпеку внутрішню й зовнішню якої ми повинні турбуватися, а також маючи перед очима гідний хвали і корисний обом народам союз і спілку, колись укладену нашими предками з громадянами Великого кня-зівства Литовського на вічні часи за загальною письмовою згодою обох на-родів,

утверджену грамотами, печатками, присягами і честю обох сторін і дотримувану обома сторонами немалий час з охотою і постійністю, але потім у злі й заколотні часи дещо утруднену: завжди, як ми, так і наші пред-ки, про це думали і протягом немалого часу переконували наших панів ко-ролів польських як славної пам'яті Сигізмунда, так і пана Сигізмунда Августа, що щасливо нині панує над обома народами, польським і литов-ським, - щоб вони, як найвищі та єдині правителі обох народів[...]»¹¹.

Вища державна влада в Речі Посполитій належала королю та загальному сейму, до складу якого входили магнати, шляхта та вище католицьке духовенство. Українські землі, що відійшли до Польщі, були поділені на шість воєводств: Руське (на Заході України), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське. На чолі кожного воєводства стояв воєвода. Воєводства поділялися на повіти, управління якими здійснювали старости, призначені королем. Також адміністративну владу представляли каштеляни — коменданти фортець. У кожному повіті діяли гродські та земські суди. Гродський суд розглядав найважливіші кримінальні справи, тоді як земський суд, обраний місцевою шляхтою, займався цивільними справами, межовими суперечками та конфліктами щодо нерухомості. У Волинському, Брацлавському та Київському воєводствах судочинство велося за Литовським Статутом 1529 року, а офіційною мовою залишалася українська. Після підписання Люблінської унії Україна опинилася під владою Польщі без власної державності та політичної еліти, тоді як Річ Посполита стала однією з наймогутніших держав Європи.

Тим часом тривала Лівонська війна. Після Люблінської унії у конфлікті брала участь вже не Литва, а Польща. Крім того, Швеція, прагнучи зберегти статус-кво або розширити свої володіння, направила війська на допомогу Лівонії. У 1573 році в Естонії 16-тисячне московське військо під

¹¹ Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Тетяна Гошко ; [наук. ред. М. Капраль]. — Львів: Вид-во Укр. Католиц. Ун-ту, 2011. — 685, С. — 104-111.

командуванням князя Мстиславського зазнало нищівної поразки від 2-тисячного шведського загону.

На той час у Московії відбувалися політичні експерименти. У 1575 році Іван Грозний несподівано призначив царем татарського касимовського хана Симеона Бекбулатовича, а сам на рік відійшов від правління. Виснаженість держави через опричнину, війнні побори та нестабільність царя, а також вступ Польщі у війну спричинили поразку Московії. У 1578–1583 роках війська Речі Посполитої під проводом короля Стефана Баторія, до яких входили значні українські загони, зокрема козаки, перейшли в наступ і завдали низку поразок московитам. Польсько-українські війська захопили кілька важливих фортець, зокрема Полоцьк і Великі Луки.

Ще у 1570 році Московія намагалася підкорити Лівонію, використовуючи як маріонетку данського принца Магнуса (знайомі нам сценарії), якого проголосили королем Лівонії. Лівонські міста здавалися йому добровільно, побоюючись розграбування московитами. У 1577 році війська Івана Грозного ненадовго взяли місто Венден (нині Цесіс у Латвії), знищили його населення та взяли в полон Магнуса. Після звільнення той перейшов на бік Польщі. Після його смерті дружину Магнуса обманом заманили до Москви, де насильно постригли в черниці, а його малолітню доньку отруїли за наказом нового московського царя Бориса Годунова. Він побоювався, що родина Магнуса як родичі Івана Грозного може претендувати на московський престол.

В жовтні 1578 року під Венденом московські війська зазнали нищівної поразки від польсько-литовського війська. Татарська кіннота, що перебувала на службі у Московії, не витримала удару противника і втекла з поля бою. Слідом за нею відступили й головнокомандувач Іван Голіцин разом з іншими воєводами, залишивши своє піхотне військо, обоз і артилерію напризволяще.

У 1580–1582 роках шведи заволоділи Нарвою, Івангородом і Копор'єм, однак облога Пскова польсько-литовськими військами, у складі яких воювали також запорожці, не дала бажаних результатів. Незважаючи на це, у 1582 році Московія була змушена укласти Ям-Запольський мирний договір із Польщею, а в 1583 році підписати Плюське перемир'я зі Швецією. За цими угодами вона фактично визнала свою поразку у війні та втратила значні території на північному заході.

«Для України основним наслідком Лівонської війни була Люблінська унія, проведена Польщею в час ослаблення Литви. Ця унія кардинально змінила становище України. Для України перехід майже всіх її земель до складу Польщі загрожував соціальним, політичним, культурним та релігійним безправ'ям українського народу. Водночас під впливом Лівонської війни та нападів татар на Польщу в 1575 р. польський уряд ухвалив рішення фінансово підтримати наявні формування запорізьких козаків. Побачивши звиягу запорожців під час Лівонської війни, польський король Стефан Баторій 9 квітня 1582 р. видав у Ризі королівський універсал, яким задовільнив вимоги реєстрових козаків, зокрема звільнив їх з-під влади королівських урядників, звільнив від податків та визнав їхнє право спадкоємності на козацьке майно»¹².

Після укладення Люблінської унії 1 липня 1569 р. Велике князівство Литовське втратило половину своїх територій і державність, об'єднавшись із Польщею в Річ Посполиту. Литва зберегла обмежену автономію лише в управлінні, судочинстві та військовій організації. З українських земель під Литвою залишилися лише Берестейщина та вузька смуга прикордонних територій із Білоруссю. Орест Субтельний пише про це так: «Побоюючись поступитися своїм панівним становищем перед польськими конкурентами й занепокоєні небезбекою зростання католицьких впливів, литовські та українські магнати опиралися остаточному злиттю з Польщею. Але

¹² Палій Олександр. Історія України — 3-тє вид. — Київ : К.І.С., 2017. — 596 с. С. — 264.

невдоволена пануванням магнатів середня та дрібна шляхта підтримала поляків, сподіваючись здобути собі широкі привілеї, якими користувалися польські феодали[...]Люблінська унія 1569 року стала для українців подією величезної ваги. Попри всі свої недоліки Велике Князівство Литовське протягом двох століть створювало для них сприятливі умови існування. Українські князі хоч і підпорядковувалися литовцям однак мали невеликий вплив у суспільній економічній релігійній та культурній царинах життя. Проте, як свідчить доля Галичини, що першою потрапила під владу Польщі, з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільності»¹³.

Отже, упродовж XIV–початку XVI століття війни між Великим князівством Литовським і Руським та Московським князівством мали затяжний і динамічний характер, особливо для українських земель, які ставали ареною боротьби за вплив і територіальні здобутки.. Зі зміцненням влади Москви, яка вміло користувалася підтримкою Золотої Орди та лояльністю до неї, розпочалося активне розширення її територій. Москва поетапно приєднувала спершу сусідні князівства: Ростовське (1474), Новгород (1478), Тверське (1485), а далі спрямувала експансію на захід — у напрямку українських земель, що входили до складу Великого Князівства Литовського. Після ліквідації Київського князівства в 1470 році Москва посилила свій тиск, захоплюючи Чернігово-Сіверщину та прилеглі території і використала ідеологію «третього Риму», щоб обґрунтувати свої претензії на спадщину Русі, зокрема й Київ, а також активно підтримувала Кримське ханство у спустошливих набігах на українські землі, чим ослаблювала Литву.

Перші масштабні воєнні зіткнення відбулися у 1487–1494 роках і завершилися підписанням «вічного миру», за яким Москва закріпила за собою Верхів'я Оки (з містами Перемишль, Козельськ, Одоїв, Вязьма). Це

¹³ Субтельний Орест/ Україна. Історія [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – 509, [1] с. : іл. С. – 77.

фактично стало втратою прикордонних земель для ВКЛ. Наступна війна 1500–1503 років стала ще важчим випробуванням для Литви. Москва, використовуючи привід релігійного характеру, порушила угоду та захопила ключові міста: Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Рильськ, Стародуб, Гомель, Путивль та інші. Після нищівної поразки литовців у битві на Ведроші (1500), де в полон потрапив полководець Костянтин Острозький, ситуація стала критичною. За мирною угодою 1503 року Чернігово-Сіверщина, частина Смоленщини і Любеч залишилися за Московією. Цей договір також легітимізував титул Івана III як «государя всієї Русі», що було важливим для московської ідеології та імперських амбіцій.

Паралельно Москва діяла тонко — формувала ворожу Литві «п'яту колону» серед князів і бояр. Прикладом стала зрада багатьох сіверських удільних князів, які перейшли під московську зверхність. Згодом, у 1508 році, вибухнуло повстання Михайла Глинського — князя, що виступив проти централізаторської політики Литви, котра порушила права української еліти. Його союз із Московією став ще одним епізодом у боротьбі за вплив на українські землі. У підсумку, динаміка воєн Литви з Московією відображає перехід ініціативи до Москви: з оборони — до наступу, з роздробленості — до централізації. Ці війни заклали основи геополітичного переформатування Східної Європи, коли Москва закріпила за собою великі східноукраїнські території, наблизившись до Києва та Дніпра. Водночас, цей період позначився поступовою втратою політичних прав українського народу в складі ВКЛ і посиленням московської загрози.

Московська експансія на українські землі у XVI-XVII столітті мала важливе значення для зміни політичної карти Європи. В результаті боротьби за території, Литва втратила половину своїх земель, а в 1569 році відбулася Люблінська унія, коли Литва об'єдналася з Польщею, що призвело до утворення Речі Посполитої. Це об'єднання фактично призвело до кінця

Литовської держави, яка втратила свою незалежність, хоча й зберегла певну автономію в деяких сферах.

РОЗДІЛ 2

Інкорпорація українських територій до складу Речі Посполитої: перебіг подій

У XIV–XV століттях, після встановлення контролю над Галичиною, Західною Волиною та Поділлям, Польща прагнула поширити свою владу й на інші українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського. Водночас виникали й об'єктивні передумови для об'єднання Польського королівства з Литвою в єдину державу. Важливою внутрішньою передумовою цього процесу була позиція української шляхти. На початку XIV століття перед нею постала реальна альтернатива: обрати сильну та стабільну Польщу або послаблену війнами Литву. Польща приваблювала українських феодалів можливістю отримати шляхетські привілеї, участю в обмеженій монархії та гарантованими політичними правами. Важливим чинником також було те, що в Польщі основну роль відігравало наймане військо, що зменшувало особистий військовий тягар шляхти.

Новоутворена держава – Річ Посполита не могла залишитись пасивним глядачем, коли Москва активно просувалася і змінювала територіальний поділ на свою користь. Тому почала свою експансію. На цьому етапі також важливо розуміти, що на арену виходять козаки, які представляють не тільки окрему верству населення, а й одну з найбоєздатніших одиниць, підтримкою якої заручалися інші держави.

По смерті Івана Грозного в 1584 році влада перейшла до його сина Федора, але фактично керував країною Борис Годунов (який завдяки смерті царевича Дмитра у 1591 році та бездітності Федора став царем у 1598 році). Та все одно у Московії почалась боротьба за владу.

У 1602 році монах Григорій Отреп'єв приїхавши до Києво-Печерського монастиря, оголосив себе царевичем Дмитром і одразу почав шукати

підтримки для походу на Москву. У 1604 році Отреп'єв приїхав і до Кракова, де Юрій Мнішеков (який в цій ситуації діяв суто з власної вигоди) допоміг йому зв'язатися з королем Сигізмундом III, він спочатку вагався аби відкрито підтримувати самозванця, тому в лютому 1604 року звернувся до польських senatorів. Але думки роздвоїлись – шляхта наполягала на втручанні, а магнати вважали, що війна з Московією може стати небезпечною для Польщі. Трохи повагавшись, король визнав Лжедмитрія «московським царевичем», забезпечив його фінансами і дозволив набір війська в Польщі. Звісно існував ризик погіршити відносини з Годуновим, але вигода, яку міг здобути Сигізмунд у разі успіху змови з Лжедмитрієм виглядала більш привабливо.

Натомість Лжедмитрій обіцяв Речі Посполитій допомогу у війні за шведську корону, Єзуїти та Папа Римський Климент VIII знайшли і для себе плюси у цій змові – допомогу Лжедмитрію міняли на обіцянку повернути росіян у католицизм. Король навіть дозволив бажаючим добровольцям підтримати похід. Московські бояри, які були в опозиції до Годунова хотіли також використати Лжедмитрія в своїх інтересах.

Своє вторгнення 25 серпня 1604 року в Москву Лжедмитрій розпочав через Україну, захопивши Чернігів. Військо Самозванця рушило в похід. Воно складалося з поляків, 2 тис. українських козаків під командуванням Белешка та Куцка, а також 3 тис. донських козаків та інших найманці. Без бою йому здалися Путивль, Севськ, Кроми та Белгород. На Сіверщині посилювалося селянське повстання, оскільки селяни сподівалися, що «гарний цар» звільнить їх від кріпацтва. Звісно Годунов намагався зупинити цей наступ, та без народної підтримки, яку втратив через зріст авторитету його опозиції не міг цього зробити, як наслідок – облога Крома закінчилася його поразкою від донських козаків отамана Карели. У ході цих подій, 13 квітня 1605 року, помер цар Борис Годунов, а престол перейшов до його 16-річного сина Федора. Після смерті Годунова вплив Лжедмитрія помітно посилювався, а

вже згодом – 7 травня 1605 року майже все царське військо перейшло на його бік воєводами.

В основному опір чинили ті міста, де розміщувався московський гарнізон, наприклад, Стародуб і Новгород-Сіверський. За 5 тижнів Лжедмитрію вдалося контролювати більшу частину Чернігово-Сіверщини.

1 червня на Червоній площі гінці Лжедмитрія Плещеев і Пушкін зачитали грамоту, що звинувачувала Годунових у розоренні Сіверщини й утисках православних, внаслідок Федір і його мати були вбиті, а їхні прихильники заслані. Це фактично означало перемогу Лжедмитрія, який не барився і 20 червня вступив до Москви разом з польським військом.

Князь Шуйський та бояри швидко виступили проти нього, але репресії змушували їх відступати. Щоб утримати владу, Лжедмитрій хотів одією сракою на двох стільцях всидіти: повертав бояр із заслання, обдаровував дворянство, але не покращував становище селян. Водночас непоспішно виконував обіцянки польському королю і Папі Римському, бо боявся втратити престол. Звісно їхнє обурення зростало і у лютому 1606 року Сигізмунд вислав до Москви послів, вимагаючи не лише Смоленськ і Сіверщину, а й Новгород і Псков. Щоб задобрити короля, Лжедмитрій надіслав йому та польській знаті коштовності й скарби.

Невдовзі Лжедмитрій заручився з Мариною Мнішек, яка також тиснула на нього з вимогою виконання обіцянок. Коли вона прибула до Москви разом з загоном шляхти, яка сподівався на збагачення, ще не знаючи, що становище царя ще досить хитке. Зокрема, й прибулі у столицю Московії литовці та поляки були зухвалі та мали більше привілеїв, а перейменування Думи на Сенат пришвидшило розчарування московитів в Дмитрові, адже намагаючись догодити іноземним панам він ігнорував національні інтереси москалів, наприклад, Марина, ставши московською царівною, залишалась католичкою,

а також порушувалися московські традиції під час церемонії (наприклад, заборона народу проходити в Кремль на царське весілля). Тож за звичним перебігом подій в ніч на 17 травня піднялося повстання. Люди громили двори польських панів, боярам вдалося увірватися до самого Кремля, де Лжедмитрій пробував втекти, але, зламавши ногу, був убитий. Його тіло спалили, а попіл вистрілили в бік Польщі. У ході «народного правосуддя» загинуло близько двох тисяч поляків. Полонених шляхтичів розіслали по містах, а Марина зі своїм батьком були заслані до Ярославля. На цьому й завершилась польська інтервенція за рахунок Лжедмитрія.

Громадянська війна набирала обертів. Чернігово-Сіверщина, Рязань і Тула відмовилися коритися Москві. Незабаром в лютому 1607 року в Стародубі з'явився новий врятований цар Дмитро. До нього приєдналися і українські козаки, і князь Роман Ружинський і поляки.

Весною 1608 року він розбив військо Шуйського під Болховом і на річці Ходинці. Отаборившись у Тушино під Москвою, Лжедмитрій II разом із козаками здійснював набіги на московські землі. Василь Шуйський 20 липня 1608 року змушений укласти перемир'я з Варшавою, зобов'язавшись відпустити всіх полонених із Речі Посполитої та не змінювати кордонів. Поляки зі свого боку погодилися не підтримувати нового Самозванця і заборонили шляхетським військам брати участь у війні.

У Тушино утворився такий собі «царський двір» і влаштовував каральні експедиції в міста, які не підкорялися, новий Лжедмитрій зійшовся з Мариною Мнішек, яка визнала його своїм чоловіком. Він навіть призначив нового патріарха – Філарета Романова, який, аби точно закріпити свою владу, впізнав у Самозванці «чудом врятованого» царевича Дмитра, сина Івана Грозного.

Василь Шуйський, не знаючи, що робити, звернувся до шведів. 28 лютого 1609 року в місті Выборг вони уклали Выборзький мир - Карл IX погодився надати Шуйському 2 тисячі кінноти, 3 тисячі піхоти і загони найманців. Шуйський відмовився від прав на Лівонію та передав Швеції Іжорську землю разом із містами Ям, Копор'є та Карелу. До того ж він зобов'язався підтримати Карла IX у разі війни з Річчю Посполитою. Громадянська війна Московії не припинялася, а виходила на міжнародне протистояння, бо туди втягувалася і інші країни.

У 1609 році король Зигмунд III Ваза без погодження сейму оголосив війну Московії і взяв у облогу Смоленськ. Що цікаво козацькі загони теж були залучені до війни і навіть відігравали ключову роль в облозі Смоленська. Весною 1610 року, зруйнувавши гарнізони і фортеці, вони осилили взяти міста Мосальськ і Стародуб. Після того козаки атакували Почеп. 29 березня без бою було захоплено Новгород-Сіверський загоном Гунченка. 4 липня 1610 року козаки із Жолкевським взяли участь у битві під Клушином, а також під Коропцем, Ржевом та Смоленськом.

Після того, як Лжедмитрій II відійшов з Тушина, в січні 1610 р. Московія фактично приєдналася до Речі Посполитої, коли обрали сина короля Владислава своїм царем. У вересні боярське посольство звернулося до короля Зигмунда III, аби ті відправили Владислава, і висунули їм 12 умов, зокрема вихід польських військ із Московії та, щоб Владислав прийняв православ'я.

У червні 1611 р. Смоленськ врешті впав, але замість подальшого наступу на Москву Зигмунд III вирушив до Польщі. Московія змогла перепочити і водночас спричинилося антипольське повстання. Перше ополчення під проводом Прокопа Ляпунова та Івана Заруцького польська залога розгромила, і при цьому частину Москви спалили. Друге ополчення Дмитра Пожарського та Кузьми Мініна, у вересні 1612 р. завдало поразки війську Я. К. Ходкевича, який ішов напоміч польській залозі.

У жовтні 1612 р. Зигмунд III підійшов до Москви з 15-20 тис. війська, але становище гарнізону Кремля, де було близько 2,5-3 тис. вояків вже було безнадійним – почався голод, доходило навіть до канібалізму, тому 6 листопада залога капітулювала, але корлю не вистачило сил і він відступив. Бояри зреклися Владислава, і у вересні 1613 р. московським царем обрали Михайла Романова, але країна досі залишалася в хаосі, бо вищі чини не сприймали нового царя серйозно, вважали його «козацьким царем».

Частина територій контролювалася Річчю Посполитою, а загони козаків грабували країну. У 1613 р. бояри навіть змусили царя зректися престолу на деякий час, бо розглядали варіант союзу з Річчю Посполитою або взагалі обрати іншого правителя. Варшава немогла втратити знову шанс посадити Владислава на московський трон, і вже 1617-1618 роках він вирушив у похід. Військо супроводжував 20-тисяч козаків під проводом гетьмана Петра Сагайдачного.

Владиславові це дало надію, бо його військо, уже слабло і втрачало боєздатність. Завдяки цій підмозі, він відновив наступ на Москву. Козаки розпочали наступ на Лівен 9 липня, згодом захопили всі міста на шляху. Єлець теж впав завдяки хитрості Сагайдачного: частина козаків заманила московитів у пастку, де основні сили розгромили ворога. Місцеві священики Єльця вмовили Сагайдачного пощадити місто в обмін на московських і татарських послів разом з даниною для кримського хана.

Далі козаки рушили до міста Рязанщини і теж розгромили його. Далі 1 вересня козаки штурмували Зарайськ і перемогли московитів, хоча місто втрималося. Отримавши наказ від Владислава, 3 вересня гетьман рушив на Москву, 6 жовтня козаки стали табором біля Донського монастиря. Московити вийшли в поле, але битви не було – тільки герці, в яких козаки знищили 100 супротивників, втративши лише одного. Сам Сагайдачний вибив Бутурліна з сідла ударом булави. 8 жовтня козаки прибули в Тушино до Владислава, який зустрів їх із великим ентузіазмом. Їхня підтримка зміцнила претензії королевича на московський трон. «Із запису розповіді переселенця

з України П.Іванова про участь запорозьких козаків у поході польського війська на Москву (1618 р., май 20) [...]І як почули черкаси, що їм у Запорогах не бути, і черкаси між собою чинили про те коло і засудили, що їм литовському королю не служити, а хотіли писати до государя царя (к. т.) лист, щоб їм пан велів бути під ним государською державою. А коло було у черкас у 125 році перед Семенем вдень 4 тижні у містечку в Черкасі, від Канева 7 мілін. І з Литви до них приїжджали послы і давали їм гроші та сукна, щоб вони йшли їх королевичу на допомогу воювати Московської держави землю. І черкаси грошей і сукан не мали і відмовили, що їм литовському королю і королевичу не служити і Московської держави в землю війною не хаджувати, і тих послів з тим у Литву відпустили відразу. А він, Панька, на той час був у черкас. А що король у Литві помер, про те послы черкасом не казали, і черкаси про королівську смерть при ньому не відали, а всіх черкас у зборі з 20 000. І після тих послів незабаром приїхав із Литви до Білої Церкви Жовківської, а з ним гусар і гайдуків 8000 і хотів їх побити, і стояв біля Білої Церкви з тиждень і пішов геть х Кам'янцю Подільському, бо черкаси стали йому сильні, а бою Жовківському з черги. І в нинішньому в 126-му році після Покрови ходили черкаси турського царя під місто під Очаков і під Очаковим турських людей багатьох поимали, і стада відігнали, і за те між ними учинилася війна [...] литовськими людьми х королевичу у Вязьму, і іс Кам'янця Козановської пішов у нинішньому 126-му році до Філіпового посту [...]»¹⁴.

Проте штурми Москви 10-11 жовтня були невдалі, «Саме тоді у 1618 році королевич Владислав підняв поход на Московське царство, щоб здобути собі московський престол, і зайшов аж під самц Москву. Але тут сталося те, що звичайно бувало в Польщі на кожній війні: не було чим заплатити жалування військові, і воно почало втікати додому. В Польщі не було обов'язкової служби (рекруччини і жовнірів (солдатів) треба було наймати на

¹⁴ Документи російських архівів з історії України. Т1: Документи з історії запорізьких козаків 1613-120. Львів, 1998. - С. 122-123

довгий час, а грошей вистачало звичайно хіба на початок війни. В польські казні дуже мало було грошей, бо шляхта платити податків в казну не любила, а вважала, що військо можна держати на доходи з коронних земель-староств»¹⁵, і почалися довгі перемовини.

11 грудня в Деуліно уклали перемир'я, але Владислав і Сагайдачний хотіли все ж таки продовжити війну. Деулінське перемир'я підсумувало 14-річну війну, закріпило втрати Московії, визнало претензії Владислава на московський престол і позбавило царя Михайла Федоровича низки титулів.

Договір набував чинності 4 січня 1619 року (25 грудня 1618 року), перемир'я між двома країнами укладалося на 14,5 років, українські та польсько-литовські війська мали бути виведені з Вязми, Мосальська, Козельська та Мещовська. Михайло Романов був позбавлений титула великого князя чернігівського, смоленського і лівонського, відповідно Москва втратила Смоленську, Чернігівську і Новгород-Сіверську землі, але не тільки землі, а й тамтешніх жителів і майно, водночас дворянам, православному духовенству і купцям дозволялося переселитись.

«Чернігово-Сіверщина була визволена з московської неволі й прилучена до ядра українських земель. Козацьке військо завдяки участі у цій війні значно підвищило своє значення. «Козацтво вже було спроможне виставити до 40 тис. вправних вояків, здатних на стрімкі рейди та успішні штурми фортець. Без української шляхти, а особливо без козаків успіхи Речі Посполитої були просто неможливі. І якби не грубі політичні помилки короля Зигмунда III, який у сухому залишку переграв сам себе, зоря Московської держави закотилася б уже на початку XVII ст., й українська історія, та й і вся східноєвропейська, по-точилася б у зовсім іншому напрямку»¹⁶.

¹⁵ Аркас Микола. Історія України-Русі/упоряд. Роман Коваль.— Репр.вид.1912 р.— К.: Наш Формат, 2022.— 528 с. : іл. С.— 206.

¹⁶ Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук, Михайло Ковальчук, Вячеслав Корнієнко. "Братня" навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст. [за заг. ред. В. Брехуненка]; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.— Київ: Віпол, 2016.— 246, [1] с. : іл. С.— 75.

В рамках Деулінського договору також мав відбутися і обмін полоненими, 11 червня 1619 року у Вязьмі 11 червня 1619 митрополита Філарета, того самого, який служив для Лжедмитрія і мав титул патріарха всієї Русі, передали московській делегації. У Москві його прийняли за свого сина, а через десять днів Феофаном III - Єрусалимським патріархом, був поставлений патріархом Московським і всієї Русі.

По завершенню перемир'я московська армія активно реформувалася царем. І вже до 1630-х років військо налічувало 100 тисяч, з яких 60 тисяч могли воювати проти Речі Посполитої. Також Москва хотіла створити антипольську коаліцію і заохотити кримських татар до спустошливих набігів на Україну. Вони запропонували й козакам союз, але ті відмовилися та підтвердили вірність королю. Та попри це, восени 1632 р. московське військо розпочало новий наступ, захопили Новгород-Сіверський, Стародуб і Миргород. В жовтні боярин Михайло Шеїн взяв в облогу Смоленськ, який був головною метою кампанії, 10 місяців тривала ця облога.

Річ Посполита після цього вторгнення зрозуміла, що вони реально потребують військову підтримку від козаків. Козаки натомість висунули ряд вимог до Владислава: офіційно визнати Київську православну митрополію, урівняти права для православних, католиків і протестантів, а також мати змогу у виборах короля. Звісно Варшава погодилась, на найближчому сеймі мали вирішити усі питання, бо без козаків протистояти Московії мало мало шансів на успіх.

У лютому 1633 р. козаки вступили у бойові дії на Чернігово-Сіверщині. Сумісно з військом Яреми Вишневецького та Лавріна Пісочинського вони штурмували Путивль, на жаль, безуспішно, так само було й з Новгород-Сіверським.

У березні 1633 р. козаки систематично набігли на землі московські. Загін Яцька Острянина зміг захопити Валуйки. У травні того ж року, 20 тисяч козаків разом з польськими силами і Дорошем Куцковичем, який був

поводирем намагалися взяти в облогу Путивль – єдину кам'яну фортецю Чернігово-Сіверщини. Спроби прорвати оборону були безуспішні. Козацькі втрати були значними, полковники Сорока й Самоук загинули.

Білгород був наступною ціллю. Місто мало потужну дерев'яну фортецю з 24 вежами, болотисту місцевість та рів для захисту. Цілий місяць тривала облога, але козаки відійшли після невдалого штурму 20 липня.

Неподалік Чернігова біля села Петрушки в липні 1633 р. разом зі шляхетським військом козаки змогли. 26 серпня Яцько Острянина разом зі своїм загonom з двома тисячами козаків вдався до атаки Курська. Хоч козаки й підпалили Стрілецьку вежу, а бій зранку до вечора тривав, гарнізон все ж вистояв.

Того ж серпня козацька рада вирішила підтримати Владислава IV під Смоленськом, де 20-тисячне військо на чолі з Тимошем Орендаренком 19 вересня приєдналося до сил короля і під Смоленськом вони знову відіграли ключову роль: відбивали атаки московського воєводи Прозоровського, прикривали марш польського війська, оточували обози противника. Завдяки козакам на початку жовтня успішно зняли облогу, тому армія Михайла Шеїна змушена була перейти до оборони. Щоб остаточно знищити її, король відправив козацькі загоны руйнувати комунікації, одна частина діяла на дорогобузькому шляху, а інші під Ржев і Калугу.

Коли основні сили козаків були під Смоленськом, інші зосередились на Чернігово-Сіверщині та прикордонні. Вони захищали українські міста від нападів московитів і самі атакували їхню територію, але через брак сил ворожим військам вдалося завдати серйозної шкоди: вересень-грудень 1633 року вони спустошили територію між Новгород-Сіверським і Черніговом та захопили Борзну, Полтаву спалили, а Чернігів ледь не взяли. Наприкінці вересня на початку жовтня козацькі полки Лавринка та Пирського разом із поляками обороняли Миргород, але фортецю маскалі все ж спалили.

До 1634 року ситуацію вдалося стабілізувати, що унеможливило перекидання московських військ до Смоленська. 1 березня армія Яреми Вишневецького, до складу якої входили кілька тисяч козаків, розпочала облогу Севська. Після двотижневої боротьби облогу довелося зняти.

У квітні Яцько Острянин безуспішно штурмував Курськ. 8 червня 1634 року 7-тисячне козацьке військо Острянина і полковника Оверка атакувало Білгород. До вечора основний острог був узятий і спалений, але гарнізон замку вистояв. Бої тривали до 12 червня, після чого козаки відступили, залишивши місто в руїнах. Згоріли митниця, монастир, п'ять церков, а з в'язниці втекли злочинці. Козаки вивели в Україну значну кількість полонених.

Смоленська війна 1632–1634 років стала невдачою Московії. Цар, який до війни сподівався козаків залучити на свій бік, після цієї поразки, де українські козаки були вирішальною силою остаточно нарік їх «вічними ворогами».

«Смоленська війна надзвичайно випукло продемонструвала, що Москва не могла нічого протиставити, якщо проти себе мала об'єднану потугу України, Литви та Польщі. Зв'язувальною ланкою у цьому східноєвропейському тріо була Україна. Саме перебування її у складі Речі Посполитої забезпечувало тій спроможність домінувати у Східній Європі та гамувати територіальні апетити Московії. Це добре розуміли сучасники»¹⁷.

У 1657 році московський посол А. Нестеров передав слова віленського воєводи Павла Сапіги: «При кому, государ, черкаси будуть служити, при тому і Корона Польська буде». Смоленська війна підтвердила, що без козаків, які могли виставити до 40 тисяч вояків, Річ Посполита не могла ефективно воювати. Король Владислав IV навіть змушений був іти на поступки козакам, побоюючись, що без них його армія виявиться надто слабкою. У 1649 році

¹⁷ Палій Олександр. Історія України — 3-тє вид. — Київ : К.І.С., 2017. — 596 с. С. — 81.

Богдан Хмельницький не даремно скаже московському посланцю Григорію Унковському: «Без нашого Війська Запорозького, скрізь вони, поляки і Литва, будуть немічні».

Коли війська М. Шеїна капітулювали під Смоленськом це означало провал московських амбіцій, завершальним етапом цієї війни став Поляновський мир 1634 року, 30 квітня розпочалися переговори, на яких Московську сторону очолював боярин Федір Шереметєв та Олексій Львов, а делегацію Речі Посполитої канцлер Якуб Задзик, литовську — Криштоф Радзивілл. Поляновський мир, укладений після тривалих переговорів, переважно підтвердив умови Деулінського перемир'я 1618 року. За його положеннями Московське царство відмовилося від тимчасово зайнятих під час війни територій, за винятком міста Серпейська з повітом. Річ Посполита зобов'язалася вивести свої війська за межі Московії, а король Владислав IV Ваза офіційно відмовився від претензій на московський престол. Сторони домовилися про безвикупний обмін полоненими та створення комісії для розмежування кордону, яка діяла у 1635-1648 роках. Договір було ратифіковано у 1635 році. Внаслідок угоди вся Чернігово-Сіверщина залишилася під владою Речі Посполитої, що призвело до створення Чернігівського воєводства.

- «Підтверджувався кордон між Московією та Річчю Посполитою по Деулінському перемир'ю 1618, тобто остання зберігала за собою Чернігівську землю з містами Чернігів та Новгород-Сіверський (власне залишалася за Польщею) і Смоленську землю з містами Смоленськ, Трубчевськ, Рославль та ін. (власне залишалася за Литвою).
- Московія відмовлялася від усіх тимчасово зайнятих у ході війни руських земель, які були захоплені Річчю Посполитою на початку XVII століття. Виняток становило місто Серпейск з повітом.

- Річ Посполита зобов'язувалася вивести війська за межі Московського царства.
- Король польський і великий князь литовський Владислав IV відмовлявся від титулу "цар московський" і претензій на московський трон.
- Московія повинна була виплатити Речі Посполитой 200 тисяч рублів сріблом.
- Був зафіксований негайний обмін полоненими без викупу і затримання, а також межування кордонів (здійснено 5 комісіями в 1635–1648 роках). Договір був ратифікований обома сторонами в 1635 році»¹⁸.

У середині XVII століття, після відновлення Української держави - Гетьманщини, розпочалося нове протистояння. Держава, створена зусиллями козаків і Богдана Хмельницького, не відповідала стратегічним інтересам Московії, з якою Хмельницький вимушено уклав союз, аби закріпити свою владу і забезпечитися військовою підтримкою у війнах проти Речі Посполитої. Оскільки Гетьманщина потребувала й міжнародного визнання, то протекція християнською державою підтвердила б легітимність новоутвореної державности. У цій ситуації Москва залишалася єдиним можливим союзником для українського гетьмана.

Переяславська рада 1654 року та Березневі статті закріпили досягнення Хмельницького без подальшого «вічного» приєднання України до Московії. Гетьман Хмельницький діяв суто з тактичних міркувань. І дійсно Гетьманщина почала сприйматися як самостійний суб'єкт, навіть у 1656 році шведський король Карл X Густав закликав не порушувати її кордонів, а в 1658 році волоський господар визнав Україну рівною Польщі.

¹⁸ Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%BC%D0%B8%D1%80>

Авжеш, що невдовзі стали очевидними справжні наміри московського царя – поглинути Гетьманщину, і поступово всю Україну. Наприкінці 1654 року він мав намір перенести столицю до Києва, а також запропонував розмістити своїх воєвод у провідних українських містах, але гетьман категорично відхилив. А вже 1655 року московські війська проявили свій колоніалізм, примушуючи міщан із Західної України переселятися на Лівобережжя. Тому нова хвиля кацапської експансії була неминуча.

Москва вже давно прагнула перегляду умов Полянівського миру 1634 року з Польщею та повернути собі втрачені території Смоленська і Чернігово-Сіверщини. Повстання під проводом Богдана Хмельницького ослабило Польщу, за рахунок чого Москва мала можливість для реваншу, тому в 1653 році, зміцнившись, Москва вирішила почати війну.

У лютому-березні 1653 року Боярська дума ухвалила рішення почати війну, того ж року в жовтні відбувся Земський собор у Москві, який прийняв рішення про підкорення Війська Запорозького під царську владу, що фактично стало оголошенням війни Польщі. «В минулих роках прислав багато разів до царя своїх післанців запорозький гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке, що панирада і вся Річпосполита повстали на православну віру грецьку і святі церкви і вчинили гоненіє велике. Їх, Запорізьких Черкасів, від православної віри, в котрій вони здавна живуть, стали відлучати і неволити до своєї римської віри, церкви позапечатували, а в інших завели унію, і всякі над ними насильства, й знущання, й злости чинили, таке що й над єретиками й Жидами не чинять. Вони ж, Черкаси, не хочаючи позбутися православної віри і церкви знищеними бачити, по неволі, опинившись в такім лютім гоненію, покликали в поміч кримського хана з Ордою, почали за православну віру і святі церкви стояти. А у цар. величества просять змилювання, щоб він, жалуючи православної віри і церков божих і невинної християнської крові проливання, змилосердивсь і прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на гонителів віри Поляків — післав військо

своє (в чорновику було: під Смоленськ, але се вичеркнено). Тому вони, Запорізькі Черкаси просять із слізами, щоб вел. государ не дав сим гонителям і клятвопреступникам знищити православну віру і церкви божі зруйнувати, а змилосердився й велів гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорізьке прийняти під свою високу руку. А колиб прийняти їх не схотів, то нехай би за-для православної віри і святих церков за них обстав і велів їх помирити (з католиками) через своїх великих послів — аби вони того замирення були певні. Самі ж вони з Поляками миритись ніяк не хочуть-бо Поляки в правді нестоять. Отже за сим проханням, а за указом царським, великим послам кн. Репнину-Оболенському з товаришами велено було говорити королеві і панам-раді про се замирення і посередництво, і вони в одвітах говорили панам-раді, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю — з Черкасами помирились, православної віри не гонили, церков не відбирали і ніякої неволі їм не чинили, а постановили згоду на Зборівським договорі, а котрі церкви були повернені на унію, щоб віддали назад. Коли вони то вчинять, то цар задля православної віри королеві, братові своєму, таку поступку вчинить: всім людям, що провинилися в прописках титулу, вини їм пробачить»¹⁹.

Для московських військ пріорітетними були території Великого князівства Литовського. Наступ розпочався із кількох напрямків, зі свого боку Богдан Хмельницький відправив на допомогу московитам 20-тисячний загін, сам гетьман із основними силами мав діяти в напрямку Кам'янця-Подільського, Львова та Любліна. Початок війни характеризується успіхом та підкоренням литовських міст одне за одним, все тому що, Польща ніяк не була готова до війни, адже сама армія вже зазнала втрат у боротьбі з козаками та кримськими татарами, не було й достатньо обороних фортець, а скарбниці були виснажені.

¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1991 - . - (Пам'ятки історичної думки України) Т. 9, кн. 2 : Роки 1654-1657 . - Репр. вид. - 1997. - с. 871-1630. С. - 7.

У 1655 році було захоплено Мінськ, Вільно, Ковно та Гродно. Коли Швеція, яка також вела війну з Річчю Посполитою, почала активні бойові дії, ситуація дещо змінилася, і Москва була змушена припинити такі активні дії проти Польщі, уклавши перемир'я з Річчю Посполитою у 1656 році.

Попри перемир'я, Богдан Хмельницький, не дотримуючись угоди, продовжив бойові дії проти Польщі в 1657 році. Та вже після його смерті, коли Гетьманщину затягнула доба Руїни, Іван Виговський розпочав переговори з Польщею, що в кінцевому результаті призвело до укладення Гадяцького договору 1658 року під містом Гадяч. Договір передбачав приєднання Гетьманщини до складу Речі Посполитої у статусі Великого князівства Руського, яке мало стати третім рівноправним членом поряд із Польщею та Литвою. Таким чином відбулася інкорпорація українських земель до складі польської корони.

Протягом наступних років, попри на певні успіхи, Польща і Московія мали як і фінансові, так і політичні кризи. Лише в 1667 році, після тривалих боїв і виснаження обох сторін, було підписано Андрусівське перемир'я, яке підписано 30 січня 1667 року в селі Андрусове під Смоленськом терміном на 13,5 років. Договір передбачав:

- Завершувалася польсько-московська війна 1654–1667 років.
- Встановлювалося перемир'я терміном на 13,5 років.
- Лівобережна Україна, Сіверщина з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ залишалися під владою Московської держави.
- Правобережна Україна (окрім Києва) та Білорусь із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом залишалися у складі Речі Посполитої.
- Київ із прилеглими територіями передавався Московії на два роки, однак передбачені в угоді умови давали можливість Москві утримати місто й надалі.
- Запорозька Січ мала перебувати під спільним контролем обох держав.

- Московський уряд зобов'язувався виплатити Польщі 1 мільйон злотих (приблизно 200 тисяч рублів) як компенсацію за втрачені шляхетські землі на Лівобережжі.
- Обидві сторони зобов'язувалися спільно діяти проти Кримського ханства та Османської імперії у разі татарських набігів, що викликало негативну реакцію з боку Османів та спричинило підтримку їхніх інтересів Францією, Англією, Голландією та Австрією.

Андрусівський договір, всупереч домовленостям Переяславської ради 1654 року та угодам із гетьманами Б. Хмельницьким, Ю. Хмельницьким і І. Брюховецьким, узаконив примусовий поділ українських етнічних земель на дві частини – Правобережну та Лівобережну Україну.

Не встигнула Гетьманщина оговтатись від першого поділу, як знову опинилась у вихорі іншого – «Вічного миру» 1686 року, відповідно до умов якого, Московське царство отримало у своє володіння Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверщину (з Черніговом і Стародубом), а також Смоленськ. У якості компенсації за відмову від претензій на Київ Річ Посполита отримала від Москви 146 тисяч рублів. Польща ж зберегла контроль над Північною Київщиною, Волинню та Галичиною.

Території Південної Київщини та Брацлавщини (від містечка Стайки до річки Тясмин, включно з Ржищевом, Трахтемировом, Каневом, Черкасами та Чигирином), які були спустошені через напади турків, татар і польських військ, стали "пусткою" – нейтральною територією між Московією та Польщею. Поділля залишалося під владою Османської імперії до 1699 року, а після знову відійшло до Речі Посполитої.

Московія у свою чергу анулювала домовленості з Османською імперією та Кримським ханством, долучившись до Священної ліги – коаліції

християнських держав, створеної 5 березня 1684 року для боротьби з Османами у Великій турецькій війні (1683–1699).

Тож, підписаний 6 травня 1686 року "Вічний мир" остаточно закріпив поділ України між Московією та Польщею, що значно ускладнило процес об'єднання українських земель та ослабило національно-визвольний рух.

Отже, основними претензіями Речі Посполитої в період численних війн з Московським царством були землі Чернігово-Сіверщини та Смоленщини, а також прагнення зберегти контроль над Правобережною Україною та іншими територіями Лівобережної України, де проживали численні православні українці. Протистояння між Московією та Річчю Посполитою значно вплинуло на територіальний розподіл у Східній Європі, що підтверджують підписані договори, зокрема Поляновський мир, Андрусівське перемир'я та «Вічний мир». Ці документи закріплювали територіальні зміни, які значно послаблювали Річ Посполиту, змушуючи її відмовитися від претензій на Московію та зафіксувати поділ українських земель.

Історичне значення зазначених війн полягає в тому, що вони сприяли зміцненню позицій Московії, яка врешті отримала контроль над Лівобережною Україною, Києвом і частиною Запоріжжя. Водночас ці війни стали важливими для розвитку національно-визвольного руху в Україні, де козаки виконали вирішальну роль у боротьбі за свою автономію та свободу. У цей період козацтво стало важливим військовим і політичним фактором, здатним впливати на міжнародні відносини та здійснювати значний тиск на Польщу, Москву та інші держави. Завдяки численным військовим кампаніям козаки здобули певні території, але в результаті підписаних мирних угод багато земель залишалися під контролем Польщі чи Московії.

У 16-17 столітті території сучасної України зазнали кількох змін у межах Речі Посполитої, внаслідок чого певні землі відійшли до складу цієї

держави. Зокрема, після різних військових конфліктів, договорів і поділів, Річ Посполита отримала наступні території: Правобережна Україна: У середині XVII століття, після численних конфліктів, таких як війна Богдана Хмельницького, частина території Лівобережної та Правобережної України залишалася під контролем Речі Посполитої. Особливо важливим був період після Андрусівського договору 1667 року, коли значна частина Правобережної України знову потрапила під польське владарювання. Поділля: після війни 1672 року, коли Османська імперія взяла Поділля під свій контроль, за результатами Бучацького мирного договору 1672 року, Поділля на певний час залишалося в складі Османської імперії, але в 1699 році, після угоди Карловицького мирного договору, Поділля повернулося до складу Речі Посполитої. Київщина та Сіверщина: Після Андрусівського договору 1667 року Київ, разом із прилеглими територіями, на два роки потрапив під контроль Московії, але на умовах договору він залишався на певний період під контролем Польщі. Таким чином, ці території були частково під контролем Речі Посполитої до 1686 року, коли вони остаточно відійшли до Московії за умовами "Вічного миру". Черкаси, Канів, Чигирин та інші міста: під час боротьби з Московією в середині XVII століття, Річ Посполита утримувала такі важливі міста, як Черкаси та Канів, що були частиною запорізьких земель і стратегічно важливими для польської корони. В результаті цих територіальних змін, Річ Посполита на певний час утримувала важливі українські землі, зокрема в західній та центральній частинах України, але через численні політичні та військові конфлікти територіальний статус України поступово змінювався, і більшість земель врешті відійшла до Московії після підписання договорів у 1667 та 1686 роках.

РОЗДІЛ 3

Історичні наслідки іноземного панування для українських земель

Наступ на українські землі як з боку Московії, так і Річ Посполитої супроводжувався не тільки збройним, а й релігійним, соціальним та політичним наступами. Головною метою було закріпитися на відвойованих територіях методом асиміляції місцевого населення.

Але у складі Великого Князівства Литовського ситуація мала дещо відмінний характер. Захоплення українських земель Литвою у XIV столітті відбувалося у формі приєднання та об'єднання розгублених руських земель. Українське населення сприймало Велике князівство Литовське як свою власну державу. «До того часу, поки литовські князі виступали як об'єднувачі історичних земель Київської держави, не порушували прав української знаті («не рухали старовини й новизни не заводили»), приймали українську культуру й православну віру, українська знать та населення своєю підтримкою забезпечували успіхи Великого князівства. Саме завдяки цьому Литовська держава перетворилася на наймогутнішу країну Східної Європи, сильнішу за Московське та інші сусідні князівства. Після того, як політика литовського уряду була змінена на пропольську й прокатолицьку, становище Литви захиталося. Відмовившись спиратися на українську знать та політичні традиції Київської держави, Литовське князівство змушене було шукати собі підтримки інших держав. Цю підтримку Литва, зрештою, знайшла в Польщі. Але в обмін на неї втратила і власну великодержавність, і навіть суверенітет»²⁰. Основними законами, що діяли на територіях Білорусі, України та Литви були 3 Литовські статuti. Які виникли через потребу суспільства систематизації прав, які раніше базувалися на звичаєму праві. «Більше всіх у цьому була заінтересована середня та дрібна шляхта, котра

²⁰ Палій Олександр. Історія України — 3-тє вид. — Київ : К.І.С., 2017. — 596 с. С.— 243.

прагнула законодавчо закріпити свої привілейований статус»²¹. Дослідники цього статуту зазначають його зв'язок з руським правом, зокрема з "Руською правдою". Багато науковців згодні з тим, що саме території сучасної Білорусі та України найкраще зберегли правові традиції Давньої Русі.

Протягом XVI століття Литовські статuti були видані тричі: у 1529 році «Старий статут», 1566 році «Волинський статут» і 1588 році «Новий статут». Інші видали через зміни спричинені Люблінською унією. Найбільш досконалим серед них вважався кодекс 1588 року, який залишався чинним у Київській, Подільській та Волинській губерніях аж до 1840 року. Він також юридично закріпив кріпосне право. Основні положення Литовських статутів спрямовувалися на захист приватної власності, особливо земельної, закріплювали станові привілеї землевласників і визначали правові засади феодальної експлуатації селянства.

Литовські статuti 1529 та 1566 років визнавали етнічні особливості народів, що входили до складу Великого князівства Литовського (території сучасної Білорусі, України та частково Московської держави). Вони визнавали руську мову державною, а православна церква мала провідне становище в духовному житті населення. Водночас ці законодавчі акти закріплювали право великих князів Литви та польських королів розпоряджатися землями на користь шляхти, видавати грамоти на право володіння маєтностями. Статuti 1529 і 1566 років узаконювали привілейоване становище шляхти та магнатів: вони отримували юридичне право на отримання шляхетських звань, зайняття державних посад, а також звільнялися від будь-яких податків і повинностей. У цих законах закладалися основи кріпацтва: наприклад, у Литовському статуті 1529 року мисливський собака оцінювався вдвічі дорожче, ніж «мужик тяглий» тобто кріпосний селянин.

²¹ Субтельний Орест/ Україна. Історія [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – 509, [1] с. : іл.С. – 82.

Після прийняття третього Литовського статуту 1588 року та постанови сейму Речі Посполитої 1573 року селяни остаточно стали кріпаками і повністю залежали від влади феодала. Згідно з цими законами: польські пани отримали у власність всі землі Речі Посполитої; за землевласниками закріплювалися селяни; селянам заборонялося змінювати місце проживання без дозволу феодала; пани мали право розшукувати та карати втікачів; землевласники могли карати непокірних селян на власний розсуд; кріпаки зобов'язані були працювати на панщині без обмежень; за шляхтою закріплювалося право здійснювати судочинство над селянами; селяни втратили можливість самостійно звертатися до суду.

Та для українських земель від Литовських статутів був і позитив в історії права. «Литовський Статут зокрема та станова система загалом. Обидва вони справили великий вплив на визнання українцями цінності таких понять, як у установлені та гарантовані законом права. А усвідомлення цього пов'язувало українців із західною політичною й правовою думкою. Інший продукт Київської Русі – Московія, навпаки, в результаті століть монголо-татарського панування не мала можливостей познайомитися з принципами західної законності»²².

Литовська, українська і білоруська соціальна еліта прагнула зрівнятися в правах і привілеях із польською шляхтою. Особливо важливим було право недоторканності, яке гарантувало, що без відповідного судового рішення шляхтич не міг бути позбавлений свого маєтку. Крім того, велике значення мало його слово, оскільки в суді воно визнавалося юридичним доказом. Під час засідань сейму шляхтичу було достатньо сказати «вето», аби зупинити прийняття будь-якого рішення.

²² Субтельний Орест/ Україна. Історія [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – 509, [1] с. : іл. С. – 82.

Люблінська унія 1569 року об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське, утворивши єдину державу – Річ Посполиту із спільними органами влади і управління, єдиною грошовою системою. Одним з найважливіших наслідків Люблінської унії для українського народу було те, що українські землі, які до того належали до різних країн опинилися тепер в одній державі. З цього моменту становище українців почало змінюватися.

Відповідно до умов унії, законодавчі органи влади – сейм і сенат ізовнішня політика стали спільними для Польщі та Литви. Виконавча влада, фінансова система, судоустрій та військо залишалися окремими і діяли незалежно в кожній з країн. А литовсько-руська шляхта отримала рівні права та привілеї з польською. Паралельно Литовські статuti продовжували діяти як основний законодавчий кодекс, руська мова зберігала статус офіційної мови державного та публічного життя, а православне духовенство отримало рівні права з католицьким.

Проте, в складі ВКЛ українські землі мали сприятливе середовище. Українські князі могли впливати на культурні, релігійні та суспільні сфери життя. Але на прикладі Галичини, яка прешою від решти земель потрапила під верховентсво Польщі, стало зрозуміло, що визнання українців як сомобутньої етнічної спільноти буде під сумнівом.

У складі Речі Посполитої українські землі повністю втратили традиційний адміністративний поділ, що існував ще з часів Київської Русі. Було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ - українські землі, що увійшли до складу Польщі, розділили на шість воєводств: Руське (Львів), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав) і Київське (Київ). У 1635 році до цього переліку додалося Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне воєводство мало власні сеймики та делегувало представників до Варшави на загальний сейм.

У середині XVI століття Польське королівство вирізнялося економічним зростанням та стабільністю, особливо на тлі європейських країн, які потерпали від воєн, терору та переворотів. Сільськогосподарська продукція була затребувана європейськими країнами, тому Польща прагнула розширити економічні можливості. Вони побачили перспективу в українських землях, які були недостатньо заселені і могли б слугувати для подальшого сільського розвитку «Чужинці, мандруючи Україною, часто звертали увагу на невелику густоту її населення. Якщо на польських землях вона в середньому досягала 22 чоловік на кв. км., то на українських землях (за винятком найближчого до Польщі Підляшшя) – близько 7 чоловік на кв. км. Найбільше українське воєводство – Київське – фактично знелюдніло»²³.

Аби ефективніше і більше виготовляти продовольства феодали перетворювали володіння на господарства, які були б комерційно орієнтовані. Почалося формування фільварків, перехід до фільваркового господарства супроводжувався посиленням феодального гноблення: селяни, замість сплати грошового чи натурального оброку, мусили виконувати майже щоденну панщину, що призводило до занепаду їхніх господарств. Політичний та економічний вплив польської шляхти зростав, а величезні території України опинилися під контролем польських магнатів і католицької церкви. «Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, такі (ґрунти) наказати людям (селянам) осаджувати, залишивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огорожник із своїм бидлом (худобою) обробити має, а за це (йому) морга зем-лі на огород, з чого лічби чинити і платити (він) не повинен»²⁴.

²³ Субтельний Орест/ Україна. Історія [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – 509, [1] с. : іл. С.- 79.

²⁴ Історія України. Документи. Матеріали : посібник. – Київ: Вид. центр "Академія", 2002. – 446, [1] с. : табл. – (Альма-матер). С. – 88.

Після Люблінської унії польські магнати, зокрема Калиновські та Замойські, захопили значні українські землі, а католицька церква стала власником великих маєтків. Польська шляхта жила за рахунок праці українських селян, зневажаючи їхню мову, традиції та права. Розширення феодальних володінь посилювало кріпосну залежність.

У той час, як у Європі кріпацтво занепадало, в Речі Посполитій розпочався процес «Другого закріпачення селян». Основними законами, що обмежували права селян і посилювали їхні повинності, були «Судебник» 1468 року, «Устави на волоки» 1557 року, постанова сейму Речі Посполитої про закріпачення селян 1573 року та Литовські статuti 1588 року, який також запровадив 20-річний термін розшуку втікачів, а право володіння землею отримала виключно шляхта

У 1557 році король Речі Посполитої Сигізмунд II Август затвердив «Устави на волоки» – правовий акт, що регулював аграрну та податкову реформу у Великому князівстві Литовському. Відповідно до цього закону, всі великокнязівські землі були поділені на рівні ділянки – волоки (16,8–21,8 га), які стали основною одиницею оподаткування. Найкращі землі передавалися фільваркам, а решта розподілялася між селянами. Селяни отримували в користування волоку (приблизно 21 га) і були зобов’язані відпрацьовувати два дні на тиждень у фільварку. Податки та повинності залежали від родючості ґрунту та соціального статусу. Служилі люди та бояри отримували більше землі та мали податкові привілеї. Управління фільварками здійснювали двірники, а контроль за селянськими повинностями покладался на війтів, яких обирала громада. Податки збиралися з 21 листопада до 6 грудня, а ухилянтів ув’язнювали. Контроль за реформою здійснювали ревізори, які перевіряли дотримання норм закону. Така реформа зруйнувала традиційну сільську громаду, збільшила селянські повинності та сприяла закріпаченню. Водночас запровадження трипільної системи землеробства підвищило продуктивність праці. У другій половині XVI ст. ця система

поширилася й на приватні та церковні землі. З Литовської метрики: «[Артикул] 19. Робота підданим через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають, а війт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий – барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити... Пустих волок підданим не орати; а якщо котрийсь, не вписавшись в реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої стодоли (клуні) і за провину рубель (карбованець) грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти (з роботи), як заходить (сонце), а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень година, надвечір година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, а то літом на великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має»²⁵.

Якщо у селах закріпачення селян ставало невідворотним, то у містах Речі Посполитої, які поділялися на державні та приватні, міщани прагнули самоврядування, щоб уникнути сваволі шляхти. Польські королі та литовські князі надавали деяким містам магдебурзьке право – систему міського самоврядування, що вперше виникла в німецькому Магдебурзі. Першими магдебурзьке право отримали Львів (1356), Кременець (1374), Берестя (1390), Київ (1494–1497). Однак понад 80% українських міст залишалися у приватній власності магнатів. За цим правом: можновладці не мали права керувати містом і судити його мешканців; міщани самостійно обирали магістрат на чолі з війтом; регулювалася діяльність цехів і купецьких корпорацій; узаконювалася соціальна нерівність серед міщан.

²⁵ Історія України. Документи. Матеріали : посібник. – Київ: Вид. центр "Академія", 2002. – 446, [1] с. : табл. – (Альма-матер). С. – 87.

Ще одним фронтом наступу Річ Пополитої стала віра і укладення Берестеської унії. Католицька церква прагла розширити свій вплив і підпорядкувати православних вірян владі Папи Римського. Річ Посполита вважала, що релігійна єдність сприятиме зміцненню держави, а унія стане проміжним етапом до повної католизації. Водночас православне духовенство та знать прагнули позбутися нерівноправного становища, посилити свої позиції й налагодити зв'язки із західноєвропейською культурою. Прикладом слугує Промова князя Костянтина Острозького з приводу гонінь за віру та передачу під суд екзарха константинопольського патріарха Никифора (1580-ті рр.): «А ваша королівська милість, бачачи гвалт наш і порушення прав наших, не дбає нічого на присягу свою, якою ти зобов'язався нам не ламати прав наших, але примножувати та розширювати. За такими слушними документами, за причинами земських послів, не хочеш нас у православної вірі нашій заховати, за прав наших, на місце відступних пастирів інших дати, і допускає тим відступником гвалт чинити і дах проливати тих, котрі у відступ їх за ними іти не хочуть, лупити із мастностей їх виганяти, з земель нарешті вволати. За православну віру наступаєш на права наше, ламаєш вільності наше, і нарешті на сомнення наше налягаєш. Чим присягу свою ламаєш і те, що якщо єси для мене вчинив, у ніщо залишнею неласкою своєю обертаєш. Що бачачи, як сенатор, не тільки сам терплю кривду і тобі згадую, але бачу, що то до решти губи всієї короні Польської йде: бо за тіш ніхто свого права, ані вільності безпечний вже не буде, і в короткій годині прийде до великого замішання, а хоч не домішішляться і чогось іншого. Предкове наше, варуючи пану віру, слухняність і підцанство, взаєм теж від пана милість, справедливість і оборону беруть, і так собі присягають сповна»²⁶.

Головна мета Берестейської унії — об'єднання православної та католицької церков на рівноправних умовах із збереженням православних

²⁶ Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2013. — 1056 с. С. — 163-164.

обрядів, національної мови та зрівнянням прав вірян обох конфесій. Адже занепад православного церковного життя на українсько-білоруських землях у дедалі посилювався через ряд причин: втрата національної освіченої еліти та полонізація знаті; залежність духовенства від світських покровителів, корумпованість і занепад церковної моралі; низький рівень освіти та знань у богословській сфері; занехаяння соборного управління та ослаблення зв'язків із центрами східного християнства; відсутність підтримки з боку Константинопольської церкви, яка після падіння Візантії у 1453 році сама опинилася в критичному становищі.

До тогож ослаблення православної церкви в Речі Посполитій посилювали і протестантські рухи, що впливали не лише на католицизм, а й частково на православ'я. Католицька церква, стримавши поширення протестантизму, спрямувала свою богословську полеміку проти православ'я, пропонуючи як вихід підпорядкування Папі Римському. Ці ідеї відображені у працях католицьких полемістів С. Гозія, Б. Гербеста, А. Поссевіно, а особливо в трактаті єзуїта П. Скарги «Про єдність Церкви Божої...» (1577).

Перемовини щодо Берестейської унії відбувалися наприкінці XVI ст. і охоплювали кілька етапів. У 1590 р. на православному соборі у Бересті вперше відкрито заговорили про можливість унії з Римом. У 1594–1595 рр. єпископи Київської митрополії почали таємні переговори з Ватиканом, не залучаючи до цього процесу ані православне духовенство, ані міщанські братства. Важливими ініціаторами унії стали єпископи Кирило Терлецький (Луцький і Острозький) та Іпатій Потій (Володимирський і Берестейський). У 1595 р. в Римі представники Київської митрополії уклали договір із Папою Климентом VIII, погодившись визнати його владу в обмін на збереження східного обряду.

Для офіційного оформлення унії 6–10 жовтня 1596 р. у Бересті відбувся собор, який розколов православну спільноту. На соборі утворилися дві

протилежні групи: прихильники унії: більшість православних єпископів, підтримка короля Сигізмунда III Вази та католицької церкви, Уніати оголосили про перехід Київської митрополії під юрисдикцію Папи Римського, що затвердив король. Були і противники унії: князь Василь-Костянтин Острозький, православне братство, козаки, частина духовенства. Уніати оголосили про перехід Київської митрополії під юрисдикцію Папи Римського, що затвердив король. Противники унії провели паралельний собор, який засудив рішення унійного зібрання та виступив за збереження традиційного православ'я.

«[...] Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо: [...] від Бога собі дорученого, — ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів — велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього, [...] просячи, щоб — як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки»²⁷.

²⁷ Ґудзяк, Борис. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Борис Ґудзяк ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. О. Турія; Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад. — Львів: [Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад.], 2000. — XVI, 426, [4] с. : іл. С. — 377-349.

Берестейська унія 1596 року передбачала об'єднання православної та католицької церков у греко-католицьку (уніатську), яка зберігала православні обряди, церковнослов'янську мову, право на митрополичу та єпископські кафедри, а також можливість одруження для нижчого духовенства. Водночас уніатська церква визнавала верховенство Папи Римського та католицьке вчення. Духовенство уніатської церкви отримувало рівні права з католицьким, звільнялося від податків. Шляхта й міщани, які прийняли унію, зрівнювалися в правах із католиками та могли обіймати посади в державних і міських установах. Шість із восьми єпархій Київської митрополії підтримали унію, тоді як Перемишльська та Львівська приєдналися до неї лише через століття. Першим митрополитом греко-католицької церкви став Михайло Рогоза, а після його смерті цю посаду зайняв Іпатій Потій.

Після укладення унії в 1596 році становище Української православної церкви значно погіршилося. Відбувся розкол на офіційно визнану греко-католицьку церкву та напівлегальну православну. За указом короля Сигізмунда III православне духовенство, яке не прийняло унію, фактично втрачало свій правовий статус. Багато православних церков і монастирів передавалися уніатам, парафіяльні школи закривалися, а православна шляхта зазнавала обмежень у правах. Крім того, православних міщан не допускали до роботи в міських магістратах. Зокрема унія поклала початок формуванню полемічної літератури.

У суспільстві загострилися релігійні суперечності, що спричинили конфлікти між православними та греко-католиками, виникла полемічна література. Небайдужі намагалися привернути увагу до проблематики завдяки написаним творах, зокрема : Іван Вишенський — писав послання-протести проти унії. Мелетій Смотрицький — автор «Треносу» — пізніше став уніатом. Захарія Копистенський — боровся з унією, написав «Палінодію». Іов Борецький — перший київський митрополит після відновлення православної ієрархії. Климентій Зіновіїв — автор сатиричних

віршів проти унії та поляків. Петро Скарга, який проповідував у заснованих в Україні єзуїтами кологіях, що православ'я є відсталим, він перший і випустив тракт «Про єдність Церкви Божої». Скарга доводив, що православ'я перебуває у настільки безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. «Греки обдурили тебе, о руський народе, – писав Скарга, – бо давши тобі святу віру, вони не дали грецької мови, змусивши тебе використовувати слов'янську, аби ти ніколи не зміг дійти до правдивого розуміння і знання, адже за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істини». Реакцією на такі заяви є ряд найважливіших творів: «Послання до єпископів» та «Ключ царства небесного» автора Івана Вишенського; «Тренос» (Плач) (1610) Мелетій Смотрицький; «Апокрисис» (1598) Христофор Філалет; «Палінодія» (1621) Захарія Копистенський. У цих посланнях автори критикували унію і духовенство, закликали берегти православ'я та журили за ним, а також заперечували звинувачення католиків.

Таким чином полемічна література захищала православну церкву і національну самосвідомість. Сприяла розвитку української мови, публіцистики, культури. Підготувала ґрунт для подальшої боротьби за автономію церкви та народні права.

З розширенням польської експансії частина української шляхти, зокрема роди Вишневецьких, Синявських, Корецьких, зреклася своєї ідентичності, прийнявши католицизм, польську мову та звичаї. Однак більшість простих українців не погодилася з домінуванням чужинців і активно захищала свої національні та релігійні права. У 1580-х роках на українських землях з'явилися братства – добровольчі об'єднання православного духовенства і міщан, виникали вони для захисту національної культури, православної віри та освіти. Найвідомішими такими є: Львівське Успенське, яке мало друкарню, школу, шпиталь; Київське братство – Заснувало Києво-Могилянську колегію; Віленське братство та Острозьке братство. Основними напрямки їхньої діяльності була освіта. При братствах

відкривалися школи, де декількома мовами викладали суспільні науки. Також братства мали свої друкарні для поширення православних книг та згадуваної вже полемічної літератури. Найзнаковішим стало видання книги Івана Федорова «Апостол» – першої друкованої книги, яка й започаткувала процес книгодрукування. «...А почалася книга, названа "Апостол", друкуватися в богом береженому місті Львові, в якій діяння апостольські, і послання соборні, і послання святого апостола Павла після втілення господа бога нашого Ісуса Христа (після народження І. Х.) року 1573, лютого в 25 день, і завершилася (друкуванням) року 74-го того, того ж місяця в 15 день. Просимо ж вас, всі раби благословенного бога нашого, любов'ю духа господа нашого Ісуса Христа, що віддав себе (на розп'яття) за наші гріхи. Якщо доведеться кому-небудь у цю корисну для душі апостольську книгу заглянути, то перш за все першопричині всього доброго, що є на світі, до творцеві життя нашого богові подяку хай складе, а також його милості панові Григорієві Олександровичу Ходкевичу, вічної пам'яті і поселення та сукупного життя з святыми рівнопрестольними, що від віку догодили богові, одержати хай просить. А потім синам його милості Великого князівства Литовського, старості могилівському, а також його милості панові Олександрові Григоровичу Ходкевичу, старості городенському, державцеві мінському, хай просить спасіння душі і багаторічного здоров'я. Тому що вони спричинилися до такої користі. А для нас же непотрібних, що дерзнули почати [видання книги "Апостол"], прощення і позбавлення гріхів хай просить. Хай же і ви благословіння і прощення гріхів сподобитеся і як щось з огріхами [з помилками] знайдете [в цій книзі], то ради бога виправляйте, благословіть (нашу працю), а не проклинайте, бо ж це писав не дух святий і не ангел, але рука грішна і тлінна, як і інші непокарані. Видрукував я цю корисну для душі книгу "Апостол" в славнозвісному місті Львові на славу всемогутньої і живоначальної трійці отця і сина і святого духа, амінь»²⁸.

²⁸ Історія України. Документи. Матеріали : посібник. – Київ: Вид. центр "Академія", 2002. – 446, [1] с. : табл. –

А також братства займалися благодійністю – відкривали шпиталі, їдальні та сиротинці. Тож братства зберігали та поширювали православну віру і українську ідентичність, розвивали освітню та культурну сфери. Варто сказати, що культурне і освітнє життя на українських землях в XVI-XVII століттях існувало не лише у межах братств, приміром видання Констянтиним Острозьким Острозької Біблії – першої Біблії старослов'янською мовою. Острозький теж відкривав школи. А у 1580 році Острозьку академію.

Також один за одним, як реакція на дії уряду та релігійні утиски підіймалися антиурядові повстання. Одним з таких було повстання очолюване гетьманом реєстрових козаків Кріштофором Косинським у 1591-1593 роках, «Року тисяча п'ятсот дев'яносто другого, місяця січня дев'ятого дня. Прислав на уряд міський луцький, до мене Щасного Кгалевського, підстарости луцького, вельможний князь Януш Острозький, воєвода волинський, староста білоцерківський і богуславський, служивого свого, пана Яна Шостовицького, звинувачуючи Криштофа Косинського, який на цей час гетьманом козацьким це учинив, також і на все військо козаків низових про те, що вони минулого року, у грудні двадцять дев'ятого дня, виїжджаючи з Білої Церкви, прийшли з погромом у дім князя Дмитра Курцевича Булиги, підстарости білоцерківського, знать з намови чиеї, як добрався той Косинський до комори його, майно все його побрав і скриньку з клейнодами, з пінязями, з листами взяв, у якій, мовляв, було чимало підтвердних документів князівській його милості, князю Булизі до різних справ повірених і листів приватних, до того ж привілею на князювання його милості, пана воєводи київського, як і його милості пана воєводи волинського на староство білоцерківське і Богуслав, також зем лю Розволовську і Велику Слободу, і на Рокитню, які були на збереження князю Булизі дані, з усім взяв, заподіявши великої школи. Просив, аби те до книг записане було,

що я записати сказав»²⁹. Це було фактично першим масштабним козацьким виступом проти польського панування в Україні. До них приєдналися і запорожці з селянами та дрібна шляхта. Основними причинами стали відмова польської влади збільшити козацький реєстр і зрівняти козаків у правах зі шляхтою, посилення феодального гніту після Люблінської унії 1569 року, і навіть особиста образа Косинського через те, що конфіскували його маєток.

Повстання почалося в грудні 1591 року, коли козаки напали на Білу Церкву. Воно швидко охопило Київщину, Волинь, Поділля та Брацлавщину. Повстанці захопили Трипілля й Переяслав, пограбували маєтки шляхти та здобули артилерію. Поляки не відразу змогли зреагувати, лиш на початку 1593 року мобілізували війська. У битві під П'яткою 23 січня повсталі зазнали поразки, і Косинський змушений був капітулювати. Однак, повернувшись на Запоріжжя, він організував новий похід, під час якого в травні 1593 року загинув у Черкасах. За одними даними його загибель відбулась у бою, а за іншими – був страчений після переговорів. О. Вишнівецький у листі до Я. Замойського писав про повстання Косинського так: «Той зрадник Косинський... з військом своїм заприсягся на те, щоб з турецькими й татарськими військами спустошити коронні землі і допомагати поганським псам захопити корону. Хан кримський має з ним послати своє військо, а Косинський за це присяг йому воювати панст-во його королівської милості. На це він присяг і велико-му князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя (більш як на 100 миль на тих границях; в листі своїм до них великий князь уже пи-шеться царем запорізьким, черкаським і низовським і послав на Запоріжжя сукна і гроші»³⁰.

²⁹ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Відп. ред. С. М. Белоусов; Уклад. М. Н. Петровський, В. К. Путілов. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 292 с. С. – 26.

³⁰ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Відп. ред. С. М. Белоусов; Уклад. М. Н. Петровський, В. К. Путілов. АН УРСР. Інститут історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 292 с. С. – 26-27.

Хоча це повстання було придушене, але воно стало поштовхом до подальшої боротьби козаків за свої права. Польська влада звичайно посилила контроль, але вже через кілька років вибухнуло нове повстання під проводом Северина Наливайка. Він розпочав свій виступ ще до Берестейської унії і це мало передусім антипольський характер. Головною метою було протистояння польському магнатству, яке утискало українську шляхту й козаків. У 1594 році Наливайко розгромив кримських татар у Молдові, а повернувшись, захопив Брацлав, вигнавши польську адміністрацію. Восени того ж року за підтримки місцевого населення він завдав поразки шляхетському ополченню, яке хотіло відновити контроль над містом.

«У Варшаві з'явилися чутки про наміри козаків захистити «бідний і пригнічений люд» від насильства і тиранії Польщі та «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком»³¹. З листа польного коронного гетьмана С. Жолкевського про бій з повстанцями під Білою Церквою та обрання С.Наливайка гетьманом (1596 р., квітня 4): «[...]Однак, злегковаживши небезпеку і не маючи готового рішення, вийшов поночі проти них у поле, а вони іншою брамою увійшли до міста. Ми громили й били козаків так, що загинуло їх майже тисяча. Потім наші повернулися до міста, також зазнавши чималих втрат, а особливо в піхоті, де полягло понад 50 людей і чимало поранено. Козаки, почувши про наступ війська, повернули назад до Трипілля. Вже були за доброї півмилі, коли ми прийшли під Білу Церкву, і відразу ж вирішено йти за ними. За милю від Білої Церкви їх наздогнали. Йшли, спішившись в таборі, пустивши вози і коляси в 5 рядів. Мали понад 20 гармат. Години зо три ми їх так спостерігали, повільно посуваючись і чекаючи людей, котрі були ззаду. Потім, коли звечоріло, втекли від них двоє, один з яких ще з дитинства служив панові підкоморію, і повідомили про тривогу між козаками. Не випадало інакше, як спробувати

³¹ Смолій Валерій А. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Арії, 2016. – 480 с. : іл. – (Таємниці історії). С. – 64.

щастя. Вишукувавши військо, вдарив на них з усіх боків. Не було нікого, хто б не сподівався на успіх, бо й місце вибрано добре, і люди до бою кинулися охоче. Стрілянина, з Божої ласки, майже не завдала шкоди. Рукопашний бій відбувся в таборі, котрий розірвати не судилося, хоч для цього були всі можливості. Козаків побито до смерті і, за їх власними свідченнями, ще ніколи не мали таких втрат, як у цих боях. Шавулу поранено з гармати в лікоть, Саська забито та й інших, серед них відомих, немало побито. Але й нам ця битва не обійшлася без крові [...] Козаки, обравши собі гетьманом замість Шаули Наливайка, котрого теж поранено, пішли ночувати до Трипілля; ми лишилися там, де застала нас ніч. А сьогодні прийшли сюди з Білої Церкви. Ночі дуже морозні, через що люди і коні терплять значні труднощі [...] Просячи Пана Бога, маю надію, що невдовзі їх подолаємо, чи десь у пустині поздыхають з голоду, або, як ходять чутки, повтікають до Москви. То правда, що справа складна, бо вся Україна покозачилася; повно зрадників і шпигунів. Щодо України, то слід ґрунтовно порадитись. Можливо зараз досить було б якоїсь суворої сеймової ухвали, хоч присутність тут війська не забезпечить спокою: знову та гадина оживе. [...]»³²

Повстання набуло релігійного після походу Наливайка на Волинь і Білорусь. У Луцьку він жорстоко розправився з єпископами, що підтримували унію, а його козаки разом із слугами князя Острозького напали на володіння уніатів, зокрема Кирила Терлецького та Олександра Семашка. У Білорусі Наливайко привернув до себе селян і ремісників, що вбачали в ньому захисника православ'я. Проте незабаром литовські війська почали наступ, змусивши козаків відступати.

Попри поразку й страту Наливайка у 1597 році, його ім'я стало символом боротьби проти унії. Термін «наливайківці», введений уніатами, став означати православних опозиціонерів у Речі Посполитій. Повстання

³² Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. : зб. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при КМУ [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Боряк та ін. ; редкол.: М. Г. Крикун (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1993. – 532, [2] с. С. – 111-112.

показало, що саме козацтво могло стати головною силою у захисті православної віри.

Повстання Острянина і Гуні у квітні-серпні 1638 року – ще одне козацьке повстання проти польської шляхти. Його очолив Яків Острянин, але після поразки він відступив на Слобідську Україну, а боротьбу продовжив Дмитро Гуня. Причиною виступу стало посилення кріпосного гніту території Подніпров'я і всієї південно-східної України та загроза закріпачення нереєстрових козаків. Повстанці закликали малоросійське населення до боротьби та отримали підтримку донських козаків. У квітні вони виступили з Запоріжжя, розділившись на три частини, і здобули перші перемоги, зокрема під Голтвою та Лубнами.

Після прибуття польських підкріплень ситуація змінилася. Після поразки в Жовнинській битві Острянин відійшов у Слобідську Україну, а Гуня продовжив боротьбу, тримаючи оборону до серпня. Відсутність підмоги змусила козаків капітулювати. Частина, включно з Гунею, змогла прорватися до Донських земель, а інші зазнали жорстокої розправи з боку поляків.

Однак, наймасштабнішим повстанням стало повстання під проводом Богдана Хмельницького (1649-1657 рр.), яке переросло у Національно-визвольну революцію. Передумовами стало теж саме посилення феодального гніту – польська шляхта розширювала свої маєтки, змушуючи селян та козаків працювати на панщині. Обмеження козацьких прав – кількість реєстрових козаків скорочувалася, а нереєстрових змушували повертатися до селянського стану. Релігійні утиски – католицизм поширювався за рахунок утисків православних українців. Особиста образа Хмельницького – польський шляхтич Чаплинський захопив його маєток і вбив сина, що спонукало Богдана шукати підтримки серед козаків та звернутися до Кримського ханства.

У 1648 році – перемога козацького війська у битвах під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Польська армія зазнала поразок, а Хмельницький урочисто вступив до Києва. Вже 1649 р. – Зборівська битва, угода з Польщею. Визнання автономії Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під владою гетьмана. Далі 1651 р. – Поразка козаків у Берестецькій битві, підписання Білоцерківського договору, що обмежив козацьку автономію. У 1652 р. – Перемога під Батогом, відновлення військової могутності козаків. А 1654 р. – Переяславська рада – рішення про союз із Московським царством для захисту від Польщі.

В. Смолій надає оцінку цієї революції: «В історичному поступі української нації революція стала великою школою боротьби, в горнилі якої істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних і соціальних змагань. Зокрема докорінний злам моделі соціально-економічних відносин, який відбувся в козацькій Україні, став об'єктивною основою для вироблення нових стереотипів мислення і світосприймання широких мас населення, а сформована у ході революційної боротьби національна держава на ідея стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за незалежність[...].

Міжнародний резонанс від Української революції виявився настільки сильним, що змусив Європу протягом майже всієї другої половини XVII століття з неослабленою увагою слідкувати за розгортанням подій в Україні. Водночас революція наочно продемонструвала, що найважливіші і найскладніші проблеми процесу становлення держави та відстоювання її незалежності слід розв'язувати, покладаючись лише на власні сили і виходячи насамперед із захисту національних інтересів інтересів»³³.

Досвід державного будівництва, здобутий у XVII–XVIII століттях, є важливим джерелом для подальшого розвитку українського національного

³³ Смолій Валерій А. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Арії, 2016. – 480 с. : іл. – (Таємниці історії). С. – 469-470.

державотворення. Революція наочно показала, що існування Української козацької держави було тісно пов'язане з єдністю політичної еліти. Відсутність цієї єдності, небажання старшини згуртуватися навколо ідеї спільної держави, а також домінування особистих, егоїстичних інтересів над національними — усе це призвело до глибокого розколу суспільства, появи ворогуючих угруповань і жорстокої внутрішньої боротьби. Зрештою, це стало причиною руйнування національної державності, створеної у 1648–1650 роках.

Звісно на землях, що належали до Московського царства теж було застосовано ряд асимілятивних заходів. Насамперед кріпацтво, яке офіційно закріпило Соборне укладення 1649 року, втім, важливо розуміти, що кріпосне право існувало ще раніше, наприклад, ще у 1497 році – Судебник Івана III вперше ввів "Юр'їв день" (дозволяв селянам раз на рік переходити до іншого феодала), у 1581 році – Федір Іванович запровадив "заповідні літа", що тимчасово забороняли перехід селян, у 1597 році – указ Бориса Годунова про "урочні літа", тобто 5-річний термін розшуку втікачів, у 1637–1642 роках цей термін збільшили до 10–15 років. Також надавав землевласникам право безстрокового розшуку втікачів-селян та повернення їх на свої землі. Власники могли повернути не тільки самого селянина, а й його дітей та онуків, і усе їхнє майно. Вперше було запроваджено суворе покарання за приховування втікачів – від річного ув'язнення до страти. Крім того, винний власник мав сплатити штраф – 10 карбованців за кожен рік укриття селянина.

Уложення також закріпило процес об'єднання маєтків і вотчин, що означало подальший розвиток феодальної системи в країні. Відповідно за феодальним станом закріпилися і япривілеї такі, як: звільнення від повинностей; певні привілеї у содочинстві (в той час, як селяни не могли самотійно захищати свої інтереси у суді); монопольне володіння землею. Що цікаво – в разі землевласники не мали права забирати майно у селян,

натомість свої борги землевласники могли гаситиса́ме селянами. В. О. Ключевський відзначив, що «головна увага звернена на дворянство, як на пануючий військово-служивий і землевласницький клас: без малого половина всіх статей Уложення прямо чи побічно стосується його інтересів і відносин. Тут, як і в інших своїх частинах, Уложення намагається удержатися на ґрунті дійсності». Саме цей документ узаконено закріпив систему кріпосницького права.

У питанні релігії московський уряд ще більш рішучим і зловісним, оскільки Польщі потрібно було тільки насадити свою віру – московитам спочатку потрібно було її вкрасти, підробити під себе, а потім нав'язати. Для нас це питання є по нинішній день актуальним, як і чому наші церкви опинилися під патріархатом Москви?

Станом на 1685 рік на посаді київського митрополита не було нікого. Тоді до Константиновольського патріарха Якова прийшло прохання від Москви передати їм Київську кафедру, ґрунтуючись на тому, що Митрополія Київська «ще за часів батька їх учинилася» в «государській державі», та навіть сам гетьман з українським народом «били чолом» аби перенестися під юрисдикцію Московського патріарха». Останнє зумовлено тим, що в Річ Посполитій вибухали контрреформаційні, некатоліків переслідували і прагнули повернути до унії, тому й українські православні ієрархи шукали підтримки в московського царя і патріарха. Цю думкою поділяють і митрополит Іларіон Огієнко³⁴, Наталія Полонська-Василенко³⁵, Іван Власовський³⁶ тощо.

³⁴ Іларіон, митрополит. / За ред. прот. Степна Ярмуса. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. — Т. 1-2. — Вінніпег, Канада. 1982. — 363 с. С. — 195-197.

³⁵ Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1964. — 127 с. С. — 61.

³⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви в чотирьох томах. — К.: 1998. — Т. 2. — 398 с. С. — 294.

Недочекавшись відповіді у 1685 році у Києві було скликано Елекційний Собор, на якому не було навіть Лазара Барановича – місцелюбителя Київської митрополії, і духовенства як такого, в основному – миряни. На митрополита обрали Гедеона Святополк-Четвертинського, але через особовий склад собору його рішення визнавалися неканонічними і вже невдовзі склали новий собор, який виголосив, що вони не мали ніякого права на зміну юрисдикції Церкви, адже це питання цілої Церкви. Та навіть пори такий опір 1685 році Гедеон присягнув патрірхові Московському і був «поставлений» на Успенському соборі. Для завершення процесу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату залишалося лише отримати згоду Константинопольського патріарха. До Константинополя вирушило посольство від імені царів і патріарха. У своїх посланнях вони просили офіційно визнати зміну канонічного статусу Української Православної Церкви та надіслати низку грамот: Московському патріарху — про передачу йому управління Київською митрополією; митрополиту Гедеону — як підтвердження його сану; православному населенню України й Речі Посполитої — з настановою коритися новому митрополиту та його наступникам, які будуть поставлені в Москві³⁷. Посольство, яке прибуло до Туреччини отримало відмову від патріарха Дисфея, який назвав такі дії беззаконням. Але завдяки напруженій ситуації в країні - Туреччини формувався християнський альянс, до якого втягували й Росію. Польща, Австрія та Венеція оголосили султану війну, проти Туреччини створювався християнський альянс, до якого могла б і Москва приєднатися, з якою Туреччина хотіла зберегти добрі стосунки надовше³⁸. Тому то візир і виконав їх прохання. Патріарх Константинопольський Діонісій також схавлив таке рішення але з умовами: Київський митрополит

³⁷ Харишин М. В. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату: Монографія. — К.: Вентурі, 1995. — 176 с. С. — 142.

³⁸ Бурега В. В. Приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату у 1686 році// Печерський Благовісник. Журнал Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври. — К.: «Пролог», 2007. — № 1 (7) — С. 26-34. С. —31.

обирається відповідно до традицій, встановлених в Україні, а не призначається Патріархом Московським; у святкових молитовних згадках київський митрополит має згадувати передусім Вселенського (Константинопольського) Патріарха, а вже потім — Московського; Висвячення київського митрополита не обов'язково має відбуватися в Москві; За митрополитом Київським зберігається право надавати ставропігії та друкувати літургійні книги; Митрополити Київські мають право й надалі використовувати титул «митрополит всієї Русі»; Київська митрополія зберігає всі права автономії, які вона мала як екзархат Вселенського Константинопольського Патріархату³⁹.

У 1687 році Москва надала Києво-Межигірському монастирю право ставропігії, це фактично означало, що вона вивела його з-під юрисдикції київського митрополита. А вже в 1688 році Києво-Печерська Лавра також була підпорядкована безпосередньо Москві й оголошена першою архимандрією в московській державі, так само сталося й з Лівобережною Чернігівською єпархією й 10 квітня 1688 року. Паралельно західноукраїнські єпархії відходили у лоно греко-католицької церкви.

Щодо правочинності даної події — у другій половині XVII століття підпорядкування православної церкви в Україні Московському патріархату не відповідало церковним канонам. У 1687 році, через невдоволення патріархом Діонісієм, Східне духовенство скликало собор і позбавило його патріаршого престолу. Одним з головних звинувачень було незаконне передання Київської митрополії Москві. Крім того, акт приєднання митрополії втратив чинність у момент порушення бодай однієї з умов, на яких він був укладений. Оскільки жодна умова не була дотримана, навіть

³⁹ Губар Артур. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви // Православний вісник. — Вид. відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. — № 5-6. — С. 53-56. С — 53.

формально цей акт перестав діяти задовго до видання Томосу 1924 року, який лише підтвердив історичний факт.

Нагадаємо, що Томос, виданий Вселенським Патріархатом для Української Православної Церкви в Польщі, визнавав (а не надавав) її автокефалію. У документі чітко наголошено на неканонічності акту 1686 року, а також зазначено, що Московська Церква визнається лише в межах, окреслених при її піднесенні до рівня патріархату в 1589 році — на той час Київська митрополія до її юрисдикції ще не належала. Цей факт також був підтверджений у листі Вселенського патріарха Варфоломія до патріарха Московського Олексія II у 1991 році, а також у заяві архієпископа Скопельського Всеволода, представника патріарха Варфоломія, на зустрічі з Президентом України Віктором Ющенком у березні 2005 року.

Попри добу Руїни культурне життя в Україні продовжувало розвиватися. Спогади араб-християнин Павела Алепського про подорож до Москви через Україну: «Навіть селяни в Україні вміли читати й писати... а сільські священники вважали своїм обов'язком навчати сиріт, не дозволяючи тим тинятися вулицями, як бродягам».

Чимало сільських громад запрошували на роботу вчителів, які закінчили братські школи, а випускники Києво-Могилянської академії — так звані «бакаляри» — нерідко працювали домашніми вчителями в родинах заможних людей. Навіть у найважчі роки діяла Київська академія, а згодом і її філії у Вінниці та Гощі на Волині. За 40 років, що минули після реформ Петра Могили, там було впроваджено 12-річну програму освіти, яка охоплювала вивчення латинської, грецької та церковнослов'янської мов, риторики, поетики, а для найстаранніших — філософії та теології. Також викладали природничі науки: астрономію, географію, математику. Більшість студентів походила з родин козацької старшини або заможних міщан, хоча серед них були й діти простих козаків і селян. Традиція здобувати освіту в

західноєвропейських університетах зберігалася, і навіть після переходу Лівобережжя під владу Московії українці продовжували активно спілкуватися з європейським, зокрема польським, культурним середовищем.

Павло Алеппський звернув увагу на відкритість і гостинність українців, які не вважали чужинців ворогами, на відміну від жителів Московії, серед яких мандрівник почувався пригнічено. Провідними діячами Київської академії були такі визначні постаті, як письменник і церковний діяч Лазар Баранович, німець за походженням Іннокентій Гізель і полеміст Іоаникій Галятовський. Вони належали до культурної еліти православного світу. Їхні праці, зокрема «Синопис» Гізеля, мали значний вплив — ця праця, яка описувала історію України та Росії, була перевидана 20 разів за півтора століття. Більшість авторів академії були священиками й розглядали життя крізь призму релігії. У своїх творах вони виступали проти католицизму та унії, а також закликали до об'єднання християнських народів у боротьбі проти мусульман. Їхній стиль письма був характерним для бароко — складний, насичений символами, з використанням церковнослов'янської мови, що була далекою від повсякденної мови народу. Натомість світські автори дедалі частіше писали народною мовою й порушували теми, ближчі до повсякденного життя. Прикладом цього є «Літопис Самовидця», імовірно написаний старшиною Романом Ракушкою-Романовським, що зосереджувався на подіях 1648–1657 років.

Попри військові негаразди, в Україні функціонувало 13 друкарень — дев'ять українських, три польські та одна єврейська. Найактивніше працювали друкарні в Києві, Чернігові та Новгороді-Сіверському. Лише за 1679 рік новгород-сіверська друкарня видала понад 6 тисяч підручників для початкової освіти, з яких більшість були написані українськими авторами.

В підсумках стає зрозуміло, що через наступ чужинців український народ зазнав утисків і гніту як в Річ Посполитій, так і Московії. Та це не заважало

пробуджувати культурну та освітню сфери терен України. Утворювалися братства, книгодрукарні, школи та академії. А через процес самоусвідомлення підіймалися повстання, які готували підґрунття домайбутньої української державности.

Що особливо важливо українська культура, мораль, правова та наукові сфери прагнули розвиватися в європейському контексті, а не тяжіти до московської.

ВИСНОВОК

Боротьба між Річчю Посполитою та Московським царством за українські землі у XVI–XVII століттях стала одним із ключових процесів у східноєвропейській історії раннього Нового часу. Вона охопила не лише збройне протистояння, а й глибокі трансформації політичного устрою, культурного та релігійного життя українського суспільства.

У цей період відбулося кілька важливих війн, які стали поворотними моментами в боротьбі за території. Серед них варто відзначити московсько-литовські війни кінця XV — початку XVI століття, які заклали основу для наступної експансії Московії. У результаті цих війн Москва закріпила за собою Чернігово-Сіверщину, частину Смоленщини, вийшла до Дніпра і наблизилася до Києва. Водночас Річ Посполита, скориставшись ослабленням Литви під час Лівонської війни, анексувала значну частину українських земель і включила їх до своєї адміністративної системи.

Важливу роль у боротьбі за українські землі відігравала Лівонська війна (1558–1583), що послабила Литву й створила умови для Люблінської унії 1569 року, після якої Київщина, Волинь і Поділля були включені до складу Польщі. У XVII столітті конфлікт загострився під час Смоленської війни (1632–1634), а згодом — у період Хмельниччини, яка призвела до укладення Переяславської угоди 1654 року та Андрусівського перемир'я 1667

року, що поділило українські землі між Москвою і Польщею. Остаточне закріплення цього поділу відбулося у 1686 році після підписання «Вічного миру».

У цих подіях активну участь брали ключові історичні постаті. З боку Речі Посполитої — королі Сигізмунд II Август, Стефан Баторій, Владислав IV, які прагнули втримати контроль над східними землями. Московське царство представляли Іван IV Грозний, цар Федір I, а також політичні й військові діячі, що прагнули реалізувати концепцію «Третього Риму». Водночас на українському боці з'явилися харизматичні провідники, серед яких найбільш визначальним був Богдан Хмельницький, Сагайдачний, князі Острозькі, Косинський тощо.

Важливим аспектом боротьби стала й поява українського козацтва як нової сили, яка поступово перетворювалася з воєнного прошарку на політичний чинник. Козаки брали активну участь як у війнах, так і в підтримці окремих політичних проєктів, зокрема кампаній Лжедмитріїв та походів Владислава Вази

У релігійному житті цього періоду центральне місце посіли Берестейська унія 1596 року, яка спричинила розкол у православному середовищі, та реакція на неї — активізація православного руху, зокрема через діяльність братств, відкриття шкіл, відродження Київської митрополії. Українське духовенство і культурні діячі — Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Петро Могила — відіграли вирішальну роль у збереженні та розвитку української релігійної та національної ідентичності. Саме у цей період почалося усвідомлення українцями своєї окремішності — через мову, віру, право, культурну спадщину Русі.

У результаті протистояння:

- Лівобережна Україна з Києвом, частина Слобожанщини та Запорозжя перейшли до Московського царства;

- Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Галичина) залишилася за Річчю Посполитою.

Наслідки цього поділу були глибокими. Українські землі опинилися під владою двох імперських сил, що ускладнило процес національного об'єднання. Розкол політичної еліти, міжусобна боротьба та втрата суверенітету стали довготривалими проблемами, які супроводжували українців у наступні століття. Водночас ці процеси мали важливе значення для Європи загалом: послаблення Речі Посполитої, посилення Московії, а також ускладнення балансу сил у Центрально-Східній Європі. Українське питання стало європейським фактором, який впливав на політику великих держав, що буде відчутно й у XVIII столітті.

Таким чином, боротьба за українські землі у XVI–XVII століттях — це не лише період колонізації та втрат, а й час формування української політичної традиції, культури опору й національного усвідомлення, що залишило глибокий слід в історії України та Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркас Микола. Історія України-Русі/ упоряд. Роман Коваль.— Репр.вид.1912 р. — К.: Наш Формат, 2022. — 528 с. : іл.
2. Бурега В. В. Приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату у 1686 році// Печерський Благовісник. Журнал Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври. — К.: «Пролог», 2007. — № 1 (7) — С. 26-34.
3. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%BC%D0%B8%D1%80>
4. Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук, Михайло Ковальчук, Вячеслав Корнієнко. "Братня" навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст. [за заг. ред. В. Брехуненка]; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — Київ: Віпол, 2016. — 246, [1] с. : іл.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви в чотирьох томах. — К.: 1998. — Т. 2. — 398 с.
6. Галушка А. А. Російсько-польська війна 1654–1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2012. — Т. 9 : Прил — С. — С. 297. —
7. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2001. — 533 с.
8. Горобець, Віктор Миколайович. "Волимо царя східного...". Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава = "We Prefer an Eastern Tsar...". Ukrainian Hetmanate and the Russian Dynasty Before and After the Treaty of Pereyaslav / Віктор Горобець. — Київ: Критика, 2007. — 462 с. : іл.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1991 - . - (Пам'ятки історичної думки України) Т. 9, кн. 2 : Роки 1654-1657 . — Репр. вид. — 1997. — с. 871-1630.

10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), Г. В. Боряк (відп. секр.), Л. Винар, І. Б. Гирич, Г. Грабович, Я. Р. Дашкевич, М. Г. Жулинський, О. Пріцак, Л. В. Решодько, Ф. Сисин, В. А. Смолій (заст. голови), О. П. Толочко, П. П. Толочко, Ф. П. Шевченко. Інститут української археографії АН УРСР, Інститут історії України АН УРСР; Український науковий інститут Гарвардського університету; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – К.: Наукова думка, 1995. – 628 с. – (Пам'ятки історичної думки України)
11. Грушевський, Михайло Сергійович. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1991 - . - (Пам'ятки історичної думки України) Т. 4 : XIV-XVI віки - відносини політичні. – Репр. відтворення вид. 1907 р. – 1993. – 535, [2] с. : карти.
12. Губар Артур. Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви // Православний вісник. - Вид. відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. - № 5-6. - С. 53-56.
13. Губрик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. - К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. - 64 с.
14. Гуржій Олександр. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – Київ: Основи, 1996. – 223 с.
15. Гудзяк, Борис. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Борис Гудзяк ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. О. Турія; Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад. – Львів: [Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад.], 2000. – XVI, 426, [4] с. : іл.
16. Документи російських архівів з історії України. Т1: Документи з історії запорізьких козаків 1613-120. Львів, 1998. - С. 122-123
17. Доповідь Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Ювілейному Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату з нагоди 900-ліття Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та 1020-ліття хрещення Київської Руси-України 11 липня 2008 // Науковий

- збірник, присвячений 1020-літтю хрещення Київської Руси-України. — К.: Вид. «Архангельський глас», 2008. — С. 12-42.
18. Жарких М. І. Падіння Києва в 1482 році [Електронний ресурс] / Микола Жарких. — Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zharkykh_Mykola/Padinnia_Kyieva_u_1482_r.pdf
 19. Жерела до історії України-Руси / Видано під редакцією Михайла Грушевського. — Т. 1. — Львів, 1895. — 402 с.
 20. Іларіон, митрополит. / За ред. прот. Степна Ярмуса. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви. — Т. 1-2. — Вінніпег, Канада. 1982. — 363 с.(8)
 21. Історія Православної Церкви в Україні: Збірка наукових праць. / За ред. П. Яроцького, С. Головащенко, В. Климова — К.: Четверта хвиля, 1997. - 292 с.
 22. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / Відп. ред. С. М. Белоусов; Уклад. М. Н. Петровський, В. К. Путілов. АН УРСР. Інститут історії України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 292 с.
 23. Історія України. Нове бачення: У 2 т. / За ред. В. А. Смолія. — К.: Україна, 2009. — Т. 1. — С. 139 – 151.
 24. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2013. — 1056 с.
 25. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання / Наук. ред. М. Крикун. Національний університет "Острозька академія". — К: Темпора, 2006. — 496 с.
 26. Луняк Євген. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія / Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. — 508 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Kozatska_Ukraina_XVI-XVIII_st_ochyma_frantsuzkykh_suchasnykiv.pdf
 27. Луняк, Євген Миколайович. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія / Євген Луняк; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. — Ніжин: [НДУ ім. Миколи Гоголя], 2013. — 508 с. : іл.

- 28.Палій Олександр. Історія України — 3-тє вид. — Київ : К.І.С., 2017. —. 596 с
- 29.Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1964. — 127 с.(15)
- 30.Полонська-Василенко, Наталія Дмитрівна. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. - Київ : Либідь, 1995. Т. 1 : До середини XVII століття / видавництво Либідь (Київ). — 3-тє вид.: [б.в.]. — 1995. — LXXXVIII, 588, [3] с
- 31.Свєшніков І. К. Битва під Берестечком / Ред. М. П. Парцей. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.
- 32.Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. : зб. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при КМУ [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Боряк та ін. ; редкол.: М. Г. Крикун (відп. ред.) та ін.]. — Київ: Наук. думка, 1993. — 532, [2] с.
- 33.Сергійчук, Володимир Іванович. Переяславська рада - трагедія України і програш Європи / В. Сергійчук. — Київ: Діокор, 2003. — 128, [2] с.
- 34.Смолій Валерій А. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К. : Арій, 2016. — 480 с. : іл. — (Таємниці історії)
- 35.Собчук В. Д. Устава на волоки // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 253. —
36. Субтельний Орест/ Україна. Історія [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. — Київ: Либідь, 1991. — 509, [1] с. : іл.
- 37.Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. — К.: Наук. думка, 1991. *Ульяновський В. І. Лжедмитрій І і Україна (політичні аспекти) / В. І. Ульяновський. - С. 73-85.*
- 38.Федорук, Ярослав Олександрович. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657 : [монографія] / Я. О. Федорук ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Львів. від-ня. - Львів : [б.в.], 1996. Ч. 1 : 1654 рік . — 1996. — 262 с. : іл.

39. Федорук, Ярослав. Віленський договір 1656 року:
Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття :
[монографія] / Ярослав Федорук; НАН України, Ін-т укр.
археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Канад. ін-
т укр. студій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 623 с.
40. Федорук, Ярослав. Віленський договір 1656 року:
Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття :
[монографія] / Ярослав Федорук; НАН України, Ін-т укр.
археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Канад. ін-
т укр. студій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 623, [80]
с. : іл.
41. Харишин М. В. Історія підпорядкування Київської митрополії
Московському патріархату: Монографія. — К.: Вентурі, 1995. —
176 с.(17)
42. Хинчевська-Геннелъ Т. ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1632–
1634 [Електронний ресурс].
URL: http://www.history.org.ua/?termin=polsko_rosijska_vijna_1632
43. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд.
Тетяна Гошко ; [наук. ред. М. Капраль]. – Львів: Вид-во Укр.
Католиц. Ун-ту, 2011. – 685, [1] с.
44. Чухліб Т. В. Російсько-польські переговори 1664–1667 //
Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій
(голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. :
Наукова думка, 2012. — Т. 9 : Прил — С. — С. 299. —
45. Чухліб Т. Уживання назви "Україна" в міжнародних угодах
Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710-
1712 рр.) / Т. Чухліб // Український історичний журнал. - 2024. -
Число 1. - С. 57.
46. Чухліб Т.В. АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПЕРЕМИР'Я)
1667 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1:
А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут
історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл..
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Andrusivskyj_dohovir_1667
47. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного
утвердження ранньомодерної Української держави: причини,
укладення, наслідки / Чухліб Т.В. // Український історичний
журнал. - 2003. - № 1. - С. 68-81.

48. Чухліб, Тарас Васильович. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті-початок 1680-х рр.) / Т. В. Чухліб; НАН України, Інститут історії України. НДІ козацтва. – Київ: [б.в.], 2008. – 86 с.
49. Чухліб, Тарас Васильович. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. = The Cossacks & the Monarchs. Foreign relations of Early Modern Ukrainian state 1648-1721 : моногр. / Тарас Чухліб; Укр. ін-т нац. пам'яті, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – 3-тє вид., випр. і допов. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 616 с. : іл.
50. Чухліб, Тарас Васильович. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. = The Cossacks & the Monarchs. Foreign relations of Early Modern Ukrainian state 1648-1721 : моногр. / Тарас Чухліб; Укр. ін-т нац. пам'яті, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – 3-тє вид., випр. і допов. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 616 с. : іл.
51. Шевченко, Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко; АН УРСР, Ін-т історії. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 499, [2] с.
52. Щербак В. О. Деулінське перемир'я 1618 [16 червня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 371. —
53. Яковлева Тетяна. Руїна Гетьманщини : від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева; [пер. з рос. Л. Білик]. – Київ: Основи, 2003. – 643, [1] с.
54. Яковлева, Тетяна. Руїна Гетьманщини : від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева; [пер. з рос. Л. Білик]. – Київ: Основи, 2003. – 643 с.
55. Яковлів, Андрій. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / Андрій Яковлів. – Варшава: [З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. – 175, [3] с. – (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича ; т. 19, кн. 3).
56. Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699. В кн.: *Studia i materialy z czasow Jana III*. Warszawa, 1992.

57. Wojcik Z. Traktat andruszowski 1687 i jego geneza. Warszawa, 1959
- Wisner H. Wojna smolenska. В кн.: Wisner H. Wladyslaw IV Waza. Wroclaw–Warszawa–Krakow, 1996
58. Wisner H. Wojna smoleńska. В кн.: Wisner H. Wladyslaw IV Waza. Wroclaw–Warszawa–Kraków, 1996
59. Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959
60. Wzójcik Z. Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka: Stosunki polsko-rosyjskie 1667– 1672. Warszawa, 1968